

BIBLIJSKA ESHATOLOGIJA¹

Adalbert REBIĆ, Zagreb

Sažetak

U članku »Biblijska eshatologija« istražujem i razlažem temelje biblijske eshatologije. Istražujem poruku o posljednjim vremenima i posljednjim stvarima svijeta i čovjeka. Rad je podijeljen na dva dijela: starozavjetna eshatologija (I) i novozavjetna eshatologija (II). Budući da u Bibliji nema ni u cjelini ni u dijelovima sinteze eshatološke nauke, istražujem biblijsku eshatologiju slijedeći pojedine predaje i biblijske knjige. Najprije istražujem podrijetlo eshatološke misli u SZ (I); opisujem njezin razvoj, počinjući od najstarijih biblijskih predaja slijedeći taj razvoj kroz cijeli SZ do posljednjih starozavjetnih knjiga. Izgleda da je starozavjetna biblijska eshatologija izvorni izraelski fenomen; ona je nastala i razvila se unutar izraelskog naroda. Eshatologiju kakvu pozna Biblija ne susrećemo prije Staroga zavjeta ni izvan njega, svakako ne prije babilonskog sužanjstva. *Parsizam* iz Perzije izvršio je stanoviti utjecaj, ali su eshatološki elementi iz neizraelskih mitologija i religija u Izraelu bili premišljeni i prerađeni u kontekstu njihove otačke religije. Starozavjetna nada u eshatološku budućnost nastala je iz posebnog izraelskog shvaćanja Boga koji zahvaća u povijest starozavjetnog naroda i u shvaćanju linearne povijesti, povijesti koja je usmjerena prema budućnosti i ne okreće se u začaranom krugu kao prema shvaćanju susjednih naroda. Usmjerenosti prema budućnosti i nadi u bolju budućnost pomoglo je uvelike i proročko naviještanje Mesije i mesijanskih vremena (osobito Izaija), a i stvarnost Saveza koji je Bog sklopio sa svojim narodom.

Posebno istražujem eshatološke teme, kao što su »Dan Gospodnji«, »Na kraju (svršetku) dana«, »Ostatak«. Potom prikazujem, isto tako analizom pojedinih biblijskih predaja i knjiga, individualnu eshatologiju, tj. vjeru u zagrobni život. Istražujem što SZ govori o smrti, podzemlju (šeolu), kraljevstvu Božjem (nebu), osudi (pakao), uskrснуću tijela ... Ukazujem na utjecaj egipatskih predodžbi o zagrobnom životu (koji je bio u manjoj mjeri) i mezopotamskih predodžbi (koji je bio u većoj mjeri).

Istražujem potom »eshatologiju Novoga zavjeta« (II). Novozavjetni tekstovi govore o svršetku svijeta i povijesti čovječanstva. Eshatologija je središte novozavjetne teologije. Na nju su u velikoj mjeri utjecale kasnožidovske apokaliptičke predožbe: posljednje nevolje, dan Gospodnji, pojavak Gospodnji, dolazak Mesije, posljednji sud, uskrснуće mrtvih, budući život u zajedništvu s Bogom ... U istraživanju novozavjetne eshatologije dvije su bitne crte eshatološkog poimanja: jedni spisi govore o budućem eshatološkom spasenju, a drugi ističu da je

¹ Prošireno predavanje na simpoziju profesora u Sarajevu, 26. svibnja 2000.

eshatološko spasenje u Kristu već ostvareno, prisutno; u Kristu su posljednja vremena već započela. Novozavjetnu eshatologiju istražujem analizirajući tekstove kako su nastali u povijesnom redosljedu: pavlovski spisi, sinoptička evanđelja (Marko, Matej, Luka), deuteropavlovske poslanice (Kološanima i Efežanima), Četvrto evanđelje. Na Pavlovu eshatologiju imalo je Isusovo uskrsnuće vrlo velik utjecaj. U sinoptičkim evanđeljima Isus je predstavljen kao eshatološki navjestitelj i spasitelj. Kao eshatološki prorok on istjeruje zle duhove, naviješta dolazak kraljevstva Božjega i započinje ga ostvarivati na zemlji svojim čudesnim djelima; njima on dokazuje prisutnost kraljevstva Božjega. Prema Ivanovu evanđelju spasenje je već ostvareno u Isusu (realizirana eshatologija). Vjernici već posjeduju vječni život i nisu više pod sudom. Evanđelist vjeruje da je spasenje dovršeno u Isusu Kristu koji je »spasitelj svijeta«. Sud se ne događa kao dramatski kozmički događaj, nego kao posluš Isusovoj riječi, odgovor vjere njemu. Evanđelist ističe što Isus Krist za nas već sada znači. Isus govori Marti: »Ja sam uskrsnuće i život: tko u mene vjeruje, ako i umre, živjet će.« (Iv 11,25). A i sud je već postao sadašnjost: »Tko vjeruje u Sina Božjega, ne osuđuje se; a tko ne vjeruje, već je osuđen što nije vjerovao u ime jedinorođenoga Sina Božjega« (Iv 3,18).

Na kraju u obliku zaključaka iznosim četiri mišljenja suvremenih egzegeta o novozavjetnoj eshatologiji: radikalna, apokaliptička, realizirana i inauguirana eshatologija.

Ključne riječi: eshatologija, posljednja vremena, Dan Gospodnji, Posljednji sud, smrt, zagrobni život, uskrsnuće tijela, kraljevstvo Božje, život vječni.

Status questionis

Najprije moramo odrediti što zapravo mislimo pod teološkim pojmom »eshatologija«, budući da je ovaj pojam višeznačan. Teološki izraz »eshatologija«, nastao unutar kršćanske teologije², sastavljen od dviju grčkih riječi »eshata« (posljednji) i »logia« (nauk, znanost, kazivanje), doslovno znači »nauk o posljednjim stvarima«³, o posljednjim vremenima, o smrti, o sudu, i o životu poslije smrti, o svršetku svijeta, o preobrazbi neba i zemlje, o ponovnom dolasku Kristovu i o novom stvaranju i uskrsnuću mrtvih. Očigledno da o starozavjetnoj eshatologiji ne možemo govoriti na isti način kao o kršćanskoj eshatologiji. Uostalom, u hebrejskoj Bibliji ni nema hebrejske istoznačnice za grčku riječ εσχατον ili *ta eshata*. Hebrejski izrazi kao *'ahārīt*, *'ahārīt hajjamīm* odnosno *jamīm ba'im* znače budućnost naprosto, budućnost unutar povijesti, ali i svršetak vremena. Jezično istraživanje ovih hebrejski izraza pokazuje da u hebrejskoj Bibliji nada u budućnost, ukorijenjena u povijesti, još ne sadrži misao o metahistorij-

² Prvi je ovaj izraz uporabio luteranski teolog Abraham CALOV (1612.- 1686.), profesor teologije u Königsbergu i Wittenbergu. Vodio oštre rasprave protiv kalvinizma i katolicizma.

³ U starozavjetnom hebrejskom jeziku za taj pojam postoji hebrejski izraz *'ahārīt*, *'ahārīt hajjamīm* odnosno *jamīm ba'im*. Navedene hebrejske izraze vidi u Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament (kr. ThWAT), Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament (kr. THWAT) i M. Weinfeld, ZAW 88(1976), 17-19.

skoj eshatologiji. Izrazi pretežno znače neki događaj koji će se u skoroj budućnosti dogoditi.⁴ Biblijskom je razmišljanju bilo tuđe svako razmišljanje o »apsolutnom svršetku«, o »apsolutno zadnjem, posljednjem«. Za nj je postojalo samo relativno »prije« i relativno »poslije«. Biblijski je čovjek mislio impresi-onistički, konkretno.

Nakon mnogih starozavjetnih istraživanja⁵ postoji stanoviti konsenzus o pojmu »starozavjetne eshatologije«: starozavjetna »znanost o svršetku svijeta« može se prikazati samo u nekim temeljnim odrednicama⁶.

Moramo imati na umu da su Hebreji u starozavjetno doba imali drukčiji način mišljenja nego mi danas. Biblija ne upotrebljava apstraktne termine filozofskog podrijetla. U Bibliji nema sustavnog i spekulativnog prikazivanja i razrađivanja teoloških tema. Starim je Hebrejima bilo strano svako apstrahiranje, spekuliranje i teoretiziranje. Oni su bili praktični, zorni i predmetni. Umjesto apstraktnih pojmova služili su se slikama, usporedbama, metaforama, mitovima, legendama i slično. Govor im je vrlo neodređen, opširan i teško odrediti: hebrejske riječi imaju vrlo široki dijapazon značenja. Tako je i poruka o posljednjim stvarima bila podvrgnuta rastu, razjašnjavanju i produblivanju.⁷ Poteškoća je i u tome što SZ nije napisao jedan jedini pisac, nego mnogi pisci, raznih naraštaja i vremena. Povrh toga, biblijske su tekstove redaktori dorađivali i dotjerivali. Biblija je nastajala kroz mnoga stoljeća, kroz jedno tisućljeće, i sukladno tomu starozavjetna se teologija razvijala, rasla, usavršavala kroz tisuću godina. Stoga nam je potrebno odmah na početku naše rasprave imati jasno i točno značenje pojma o kojemu govorimo.⁸

Riječ »eshatologija« u odnosu na Stari zavjet rabimo u *širem* smislu riječi⁹. Radi se o radikalnoj promjeni svijeta, povijesti i čovječanstva novim Božjim zahvatom, gdje ono novo nije jednostavno nastavak starog, nego uistinu nešto sasvim novo, novo stanje stvari, temeljna i osnovna promjena stvari. *Klaus-Die-*

⁴ Usp. J. CARMIGNAC, *Der Begriff »Eschatologie« in der Bibel und in Qumran*, u: *Eshatologie in der Bibel un in Qumran*, Darmstadt, 1978., str. 306-324.

⁵ H.-J. KRAUS, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments*, Neukirchen, 1969².

⁶ Usp. I. ŠPORČIĆ, 'Eshaton' u *Starom zavjetu*. *Skica za starozavjetnu biblijsku eshatologiju*, u: *Riječki teološki časopis* 5(1997) STR. 41-60.

⁷ A. REBIĆ, *Središnje teme Staroga zavjeta*, KS, Zagreb, 1996., str. 12-18; R. SCHNAKENBURG, *Zukunft. Zur Eschatologie bei Juden und Christen*, Düsseldorf, 1980., str. 19.

⁸ A. REBIĆ, *Vjera u prekogrnbni život u SZ i u kasnom židovstvu*, u *Bogoslovska smotra* 52(1982) str. 338-339; H. D. PREUSS, *Einleitung u Eschatologie im AT*, hrsg. von H.D. Preuß, Darmstadt, 1978., str. 4-5; N. LOHFINK, *Eshatologie im AT*, *Eschatologie im AT*, str. 158s. I. ŠPORČIĆ, »Eshaton« u *Starom zavjetu*, str. 41-60.

⁹ U širem smislu rabe riječ »eshatologija« glede SZ J. Bright, F. Dingermann, R. Eifler, J. H. Grönbaek, J. Lindblom, N. Lohfink, G. Pidoux, H. D. Preuß i Th. C. Vriezen.

trich Schunck govori o eshatologiji i ondje gdje Bog već sada djeluje sudom i spasenjem na čovjeku¹⁰. Neki istraživači biblijske eshatologije shvaćaju eshatologiju kao *iskustvo proživljeno* u sadašnjem vremenu i *nadu u buduću konačnu Božju zahvat* u povijest čovječanstva i svijeta¹¹.

I. STAROZAVJETNA ESHATOLOGIJA

1. Podrijetlo i razvoj eshatološke misli u Starome zavjetu

Izgleda da je starozavjetna biblijska eshatologija izvorni izraelski fenomen; ona je nastala i razvila se unutar izraelskog naroda¹². Eshatologiju kakvu pozna Biblija ne susrećemo prije Staroga zavjeta ni izvan njega, svakako ne prije babilonskog sužanjstva. *Parsizam* iz Perzije¹³ izvršio je stanoviti utjecaj, ali su eshatološki elementi iz neizraelskih mitologija i religija u Izraelu bili premissljeni i prerađeni u kontekstu njihove otačke religije.

Prije svega nastanak eshatološke nade u SZ pretpostavlja *posebno shvaćanje Boga*. Starozavjetni vjernici čvrsto vjeruju u Boga, svemogućeg stvoritelja neba i zemlje i apsolutnog gospodara čovječanstva i čovječanske povijesti. Vjeruju, nadalje, u Boga koji je »moćnom rukom« Izraela izveo iz egipatskog sužanjstva i s njime sklopio Savez prijateljstva i vjernosti. Kad je narod postajao Bogu nevjeran, proroci su mu prijetili osudom i sudom, ali pozivali i na obraćenje i ukazivali na milosrđe Božje kojim je Bog kadar narod u budućnosti spasiti. Tako je učenik iz izajjanske škole, konvencionalno nazvan *Drugi Izaija* (Deuteroizaija), naviještao »novi izlazak« iz babilonskog sužanjstva (usp. Iz 48,20-22; 49,14s; 52,7). Bog je milosrdan i vjeran svome narodu. On će ga izbaviti i ponovno nad njime uspostaviti svoje kraljevstvo. Prorok Jeremija je naviještao Božju poruku: »Jer ja znam svoje naume koje s vama namjeravam – riječ je Jahvina – naume mira, a ne nesreće: da vam dadnem budućnost i nadu« (Jr 29,11). Izrael doživlja-

¹⁰ K.-D. SCHUNCK, *Die Eschatologie der Propheten des Alten Testaments und ihre Wandlung in exilisch-nachexilischer Zeit*, u: *Studies on Prophecy, Supplement to Vetus Testamentum*, XXVI, Leiden, 1974., str. 116-132. Objavljeno i u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, Darmstadt, 1978., str. 462-480.

¹¹ S. B. FROST, *Eschatology and Myth*, u: *Vetus Testamentum*, 2(1952), str. 70-80. Prevedeno na njemački i objavljeno u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, Darmstadt, 1978., str. 73-87.

¹² Tu je tezu već odavna opovrgao L. DÜRR, *Ursprung und Ausbau des israelitisch-jüdischen Heilandserwartung*, Berlin, 1925.

¹³ Usp. G. WIDENGREN, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1965.; W. S. McCULLOUGH, *Israel's Eschatology from Amos to Daniel*, u: *Festschrift Winnet*, izdao J. W. WEVERS – D. B. REDFORD, *Studies on the Ancient Palestinian World*, Toronto, 1972., str. 86-101. Članak je preveden na njemački i objavljen u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 394-414.

va svoga Boga kao Boga nade i utjehe (usp. Jr 17,13; Mih 7,18). To je osobito vidljivo iz Psalama: Bog je nada Izraelova, on obećava narodu svjetlu budućnost.

Podrijetlo starozavjetne eshatologije mnogi egzegeti vide u Božjem Savezu s izraelskim narodom.¹⁴ Savez je naime upirao pogled naroda Božjeg u budućnost, u kojoj se trebaju ispuniti obećanja na koja se Bog sklapanjem Saveza obvezao. U Knjizi Ponovljenog zakona koja je nastala oko 650. pr. Kr., radi se o aktualizaciji drevnih događaja u bogoštovlju. U bogoštovlju narod je obnavljao sklapanje Saveza s Bogom: ponovno je morao odlučiti, hoće li Bogu biti vjeran ili ne. U obnavljanju Saveza u kultu narod upire pogled u budućnost, vazda je iznova pod blagoslovom i prokletstvom: ako budete Bogu vjerni, uživat ćete Božji blagoslov, ako mu ne budete vjerni, bit ćete prokleti, to jest istjerani iz zemlje, ostati bez budućnosti. Tako Izrael određuje svoju budućnost u odnosu na svoju prošlost i sadašnjost. Pogled u budućnost ostvaruje se pomoću predodžbi i govornih oblika koji svoje uporište imaju u već dogođenoj političko-društvenoj i obredno-kulturnoj situaciji davidovsko-salomonskog kraljevstva (Jr 33,14-18 je u tom kontekstu vrlo važan). Povijesno razdoblje Davidova i Salomonova kraljevanja shvatili su proroci kao »pravrijeme«, koje pretpostavljaju kao metaforu, kao sliku u svom opisivanju budućeg vremena. Prema tomu, budućnost nije nešto apsolutno »novo«; ona je, istina, stubokom različita od povijesnog iskustva, jer obećava novi početak svega, mogućnost novog svijeta. Međutim, to apsolutno »novo« vrijeme shvaćaju kao unutarpovijesnu stvarnost. Predodžbe ostaju »zemaljske«. Stoga je pitanje, je li takvo iščekivanje budućnosti samim time već i eshatološko iščekivanje. Iščekivani budući »novi savez« koji naviještaju proroci Jeremija i Ezekiel (Jr 31,31-37; Ez 16,8.60; usp. Hoš 2,20) bit će obnova »pra-saveza« koji je prvi put Bog sklopio već s prvim čovjekom, Adamom, pa potom s Noom (Post 1, 26-30; 2,8.15-18; 9,9-10), s Abrahamom, Izakom, Jakovom, s cijelim Izraelom, s Davidom ... Hebrejska Biblija prikazuje, gledajući unatrag, cijelu povijest Božjeg naroda kroz razne razvojne etape sklapanja Saveza s narodom i s pojedincima pa tako i budućnost naroda kroz »nove saveze« koje Bog obećava sklopiti s cijelim čovječanstvom.¹⁵

U posljednje vrijeme istraživači više inzistiraju na posebnom *starozavjetnom shvaćanju povijesti*. Budući da je Jahve Bog koji ostvaruje sva svoja obećanja, on narod vodi prema budućnosti i njegovu povijest usmjerava prema cilju

¹⁴ J. Bright, G. von Rad, N. Lohfink, S. Zedda, H.-P. Müller, W. Eichrodt. Vidi njihove radove sabrane u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*. Ovim treba pribrojiti i židovskog egzegeta Shemarjahu Talmon (*Eschatologie und Geschichte im biblischen Judentum*, u R. SCHNAKENBURG, *Zukunft. Zur Eschatologie bei Juden und Christen*, Düsseldorf, 1980., str. 34-41.

¹⁵ SCH. TALMON, *Eschatologie und Geschichte im biblischen Judentum*, u R. SCHNAKENBURG, *Zukunft*, str. 34-68.

koji je on odredio i koji samo on zna¹⁶. W. Staerk, V. Maag, H.-P. Müller i H. D. Preuß ukazali su na to da je eshatologija usmjerena prema Božjoj transcenciji i imanenciji i prema budućnosti¹⁷. Očigledno, starozavjetna eshatologija ovisi o posebnom shvaćanju i doživljavanju povijesti kao stvarnosti koja ima svoj početak, traje u vremenu i usmjerena je prema svršetku (*linearno* shvaćanje povijesti) za razliku od shvaćanja povijesti kao kružnog toka (*circularni* pojam povijesti) koji je prevladavao u izvanbiblijskim kulturama i religijama. Za Izraelce je svaki događaj novi Božji čin koji slijedi u nizu Božjih spasenjskih djela i usmjeren je prema određenom cilju, a nije puko ponavljanje nečeg već viđenog i doživljenog. Ovo linearno shvaćanje povijesti je temeljna pretpostavka za nastanak eshatologije. Linearno shvaćanje povijesti nije izmislio Izraelac svojim umom, nego mu je to u srce usadio sam Bog. Božji je to dar. Narod vezan uz svog Boga Jahvu gaji vjeru usmjerenu prema budućnosti. Narod Božji je svako malo tijekom svoje povijesti bio ponovno i ponovno iznenađen Božjim veličanstvenim spasenosnim djelima. Tako se navikao da svoj pogled stalno upire prema budućnosti, prema Bogu koji stalno dolazi, dovodi ili dopušta sve događaje u povijesti.¹⁸

Stanoviti obrisi eshatološkog iščekivanja mogu se naslutiti već u *jahvističkom* prikazivanju povijesti, nastalom u X. st. prije Kr. Prema njemu Bog obećava i jamči spasenje, blagoslov u budućnosti ne samo Izraelu, nego i cijelom čovječanstvu, svim potomcima Abrahamovim, svim narodima zemlje: »U tebi će biti blagoslovljeni svi narodi zemlje!« (Post 12,3). Jahvist je imao određeno teološko gledanje povijesti. Za nj je povijest čovječanstva, kao i povijest Izraela, prvenstveno povijest blagoslova i prokletstva, milosti i grijeha. Već na samom početku, kod prvih ljudi, pojavljuje se blagoslov i prokletstvo, milost i grijeh (usp. Post 3,15). S ovim univerzalnim spasenjem povezao je obećano spasenje Jakovljevim, odnosno Izraelovim potomcima (vidi Post 49,10). Jahvist je mislio da se ovo proroštvo ostvarilo u Davidu, ali ne *sasvim*, nego samo *dijelom*. Pogled je usmjeren prema *dalekoj* i *neodređenoj* budućnosti. U tom istom kontekstu treba čitati i proroštva o budućnosti koja su izgovorili proroci VIII. st. (Iz 2,2-4; Mih 4,1-3)¹⁹. No, tu se postavlja pitanje, nije li razvoju eshatologije u tih proroka u znatnoj mjeri pridonijela kasnija redakcijska dorada proročkih teksto-

¹⁶ Tu tezu su počeli razvijati egzegeti J. Bright, F. Dingermann, H. Groß, A. Jepsen, V. Maag, H. D. Preuß, O. Procksch, J. Schreiner, donckle i W. Köhler i S. Zedda.

¹⁷ H. D. PREUSS, *Jahweglaube als Zukunftserwartung*, u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 293-305. V. MAAG, *Eschatologie als Funktion des Geschichtserlebnisses*, Saeculum 12(1961), str. 123-130. H.-P. MÜLLER, *Mythos und Transzendenz. Paradigmen aus dem Alten Testament*, u: Evangelische Theologie 32(1972), str. 97-118.

¹⁸ J. SCHREINER, *Das Ende der Tage*. Die Botschaft von der Endzeit in den alt. Schriften, u: Bibel und Leben 5(1964), str. 189s.

¹⁹ Usp. N. LOHFINK, *nav. članak* (bilješka 6).

va. Pozadi kasnijih eshatoloških interpretacija ranijih proročkih tekstova, očigledno, čvrsto stoji starozavjetno iskustvo povijesti koje u sebi sadrži ili krije razvoj eshatologije. Svakako, Drugi i Treći Izaija već imaju vrlo razvijenu eshatološku misao. Proročko naviještanje i iščekivanje budućnosti očigledno je jedna od pretpostavki da se u poslijesužanjsko doba uopće mogla razviti ranožidovska apokaliptika, premda je stanoviti utjecaj na nju izvršio parsizam.²⁰ U tom kontekstu je sigurno od velike koristi tradicijsko-redakcijska analiza starozavjetnih izraza »dan Gospodnji«, »Mesija« ili »ostatak«.²¹

Proročki navještaji o *Mesiji* i o *mesijanskim vremenima* ukazuju na svojevrsnu biblijsku eshatologiju. Nada u novo kraljevstvo i u novi red odnosa često je karakteristika eshatološkog iščekivanja²². Veliku ulogu u razvoju starozavjetne eshatologije imaju starozavjetne biblijske teme kao mesijanska nada, hodočašće naroda prema Jeruzalemu (Iz 2,2-4), sud i spasenje (Iz 3,1s.16; 5,8s), poziv na obraćenje (Am 5,6.14-15; Hoš 6,1ss; 14,2ss), Božji dolazak, oslobođenje od grijeha i druge teme. Treba istraživati što te teme u proročkoj literaturi znače. Što znači propovijed o sudu, proročke opomene, prijetnje, poziv na obraćenje ...? Treba istraživati suodnos između vjere u Boga, jedinog gospodara i vladara sve prirode, shvaćanja povijesti, iskustveni doživljaj povijesti.²³ Starozavjetni pisci drukčije shvaćaju povijest, nego mi danas. Za njih je povijest stvarnost koju određuje i oblikuje sam Bog, usmjeravajući je prema određenu cilju. U tom smislu shvaćaju povijest kao slijed susljednih obećanja i ostvarenja obećanja, prijetnji i ostvarenja prijetnji. U obzir dolazi i posebno shvaćanje Božje riječi koja se prema njima nužno ostvaruje i događa. Naglašavaju kontinuitet Božjih spasotvornih zahvata u povijest, jedinstvo između onog što Bog čini u prošlosti i onog što čini u sadašnjosti i onog što će učiniti u budućnosti. Konačni je cilj povijesti Božja vladavina, kraljevstvo Božje, spasenje svih ljudi. U opisivanju tih eshatoloških tema pisci se služe slikama, metaforama, mitskim jezikom ...

Redigirani Amos 9,11-15 iz razdoblja poslije babilonskog sužanjstva naviješta obnovu Izraela, obnovu Davidova kraljevstva i obnovu rajskih prilika (9,13-15). Međutim, ni u tom eshatološki redigiranom tekstu ne spominju se ni svršetak svijeta, ni sud ni novi svijet ni nova zemlja.

²⁰ J. SCHREINER, *Am Ende der Tage*. Die Botschaft der Endzeit in der alttestamentlichen Schriften, u: *Bibel und Leben* 5(1964), str. 180-194; N. LOHFINK, *nav. članak* (bilješka 6).

²¹ P. M. van der PLOEG OP, *Eshatology in the OT*, u: *Oud. Test. Studies*, XVII, Leiden, 1972., str. 89-99, njem. prijevod objavljen u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 380-393; J. SCHREINER, *nav. čl.* i K.-D. SCHUNCK, *nav. čl.*

²² I. ŠPORČIĆ, *nav. čl.*, 49; A. REBIĆ, *Mesijanizam*, u: *Središnje teme*, str. 228-242.

²³ H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 16.

2. Proročki navještaj »Dana Gospodnjeg«

Misao o »Danu Gospodnjem« (*jôm JHVH*) susrećemo najprije u najstarijem proroka pisca Amosa u VIII. st. pr. Kr. (Am 5,18-20), pa potom u proroka *Izaije* (2,12; 13,6-9; 22,5; 34,8), *Jeremije* (46,10), *Ezekiela* (7,10; 13,5; 30,3), te u vrijeme sloma Asirije i u vrijeme poslije babilonskog sužanjstva poprima potpuniji izraz u *Joela* (1,15; 2,1s.11; 3,4; 4,14), *Obadije* (15), *Sefonije* (1, 7s.14-18), *Malahije* (3,23s) i *Zaharije* (14,1).²⁴ Proroci povezuju predodžbu o »Danu Gospodnjem« sa svetim ratom kojim je u prošlosti Jahve zahvaćao u povijest Izraela braneći ga od njegovih neprijatelja. U tom je kontekstu »Dan Gospodnji« značio Božju pobjedu nad Izraelovim neprijateljima, koja će se dogoditi u apokaliptičkim događajima potresa i pomračenja zemlje. Proroci su, dakle, predodžbom »Dana Gospodnjega« aktualizirali drevnu objavu Boga pobjednika na strani Izraela. Amos u poimanju »Dana Gospodnjeg« donosi nešto novo: neće on biti »dan svjetlosti«, tj. pobjede, nego »dan mrkline« to jest dan poraza (Am 5,18-20). U tom je smislu propast Samarije 721. godine i Jeruzalema 587. godine ostvarenje proročanstva o »danu Gospodnjem«.

Postupno je predodžba o »Danu Gospodnjem« počela dobivati metahistorijske i eshatološke značajke. »Dan Gospodnji« spada među temeljne predodžbe u razvoju eshatološke misli Staroga zavjeta (vidi Joel 1,15 i 3,4). Joel već jasno aludira na eshatološka vremena: poseže za predodžbama raja zemaljskoga i predskazuje transformaciju cijeloga svijeta (usp. i Zah 14,5-9). Proroci koji djeluju u vrijeme po povratku iz babilonskog sužanjstva, rabeći izraz »Dan Gospodnji«, sve izričitije misle na eshatološka, mesijanska vremena.²⁵ Ne radi se sada više o neprijateljstvu među narodima, nego o posljednjem sudu Gospodnjem nad svim narodima (usp. Ez 30,3). Za Božje izabranike »Dan Gospodnji« značit će spasenje, a za protivnike uništenje. Bit će to dan u koji će Bog odijeliti pravedne od nepravednih, dobre od zločestih.

Vrlo kasno pojavljuje se i misao da će prije »Dana Gospodnjeg« Gospodin poslati »proroka Iliju« (Mal 3,23; usp. Mk 9,11-13) koji treba u izraelskom narodu uspostaviti jedinstvo (Mal 3,24; Sir 48,10ss). Kad se narod bude obratio Gospodinu, započet će novo razdoblje: Bog će izliti Duha svoga na svako tijelo (Joel 3,1) i svi će se naći u jednom sasvim drukčijem svijetu, nego što je ovaj sadašnji i svi što prizivaju ime Gospodnje bit će spašeni (Joel 3,5).²⁶

²⁴ Izraz »Dan Gospodnji« preuzet će NZ i dat će mu (dijelom) novo značenje: »Dan Gospodnji« bit će »Pojavak Gospodnji« (*parousia*).

²⁵ J. B. BAUER, *Bibeltheologisches Wörterbuch*, Verlag Styria, Graz, 1994⁴, str. 529.

²⁶ Usp. A. REBIĆ, *Amos, prorok*, Zagreb, 1993., str. 104-105; H. W. Van HORN, *An Investigation of yom YHWH as it relates to the Message of Amos*, New Orleans, 1987. (dissertatio); C. CARNITI, *L'espressione «il giorno di Jhwh»: origine ed evoluzione semantica*, u: *Bibbia e Oriente* 12(1970), str. 11-25.

Utjecaj Deuteroizajanskog proroštva o spasenju pojavljuje se i u Tritoizajanskim tekstovima (Iz 56 – 66. Osobito 57,14-19; 60 – 62; 65,15-25; 66,5-24). Proroci iz skupine Tritoizajije naviještaju stvaranje *novog neba* i *nove zemlje* (Iz 65,17; 66,22). Naviještaju povratak naroda Bogu ili u Jeruzalem (ta proroštva dodaju Protoizajiji: Iz 2,2-4; 11,10; 17,7-8; 18,7; 19,18-25, ili Jeremiji: 3,17; 12,15-16; 16,19; ili Zahariji: 2,11-15; 8,20-23; 14,16). Izaija 34 – 35 naviješta sud nad narodima u kozmičkim proporcijama.

3. »Na kraju (svršetku) dana«

Stari zavjet često govori o posljednjim vremenima, o posljednjim danima, o budućim događajima (hebr. *ba'āharīt hajjamīm*). No misli li on pri tom uvijek posljednju točku vremena, svršetak svjetske povijesti? Misli li na nadolazak onog novog svijeta koji je sasvim drukčiji od ovoga, koji se s ovim uopće ne da uspoređivati? Na temelju analize tih hebrejskih izraza moramo glede zaključaka biti vrlo suzdržani.

Sintagma »ba'āharīt hajjamīm« (hrv. *na kraju vremena*: Post 49,1; Br 24,14; Pnz 4,30; 31,29; Jr 23,20; 30,24; 48,47; 49,39; Hoš 3,5; Dan 10,14; Iz 2,2) ne naviješta *a priori* događaje koji ukazuju na korjenitu promjenu, o sasvim novom stanju stvari, o sasvim drukčijem svijetu. Iz ovog jasno slijedi da izraz »ba'āharīt hajjamīm« nije stručni izraz za »eshaton«, za »eshatološka« vremena. On jednostavno znači: nakon nekog neodređenog, vjerojatno dugog vremena. U Post 49,1 Jakov obećava svomu sinu ono što se ostvarilo u pišćevima danima, dakle nekoliko stoljeća kasnije. Ni u Iz 2,2 nema taj izraz specifično eshatološko značenje, premda se dani o kojima govori Iz 2,2 podudaraju s vremenom buduće Izraelove sreće, jer će Izrael i svijet biti otkupljeni. Isto to vrijedi i o drugim biblijskim mjestima. U Dan 10,14 *ba'āharīt hajjamīm* znači vrijeme koje Daniel navodi u Dan 10,1: treća godina vladanja perzijskog kralja Kira. Kad prorok Daniel govori o svršetku svijeta, rabi hebrejsku riječ »qec« (usp. Dan 12,4: do vremena svršetka).²⁷ Tek s razvojem eshatološke misli u razdoblju poslije povratka iz babilonskog sužanjstva (VI. st.) biblijski tekstovi govore o budućoj korjenitoj promjeni stvari, o novom i sasvim drukčijem svijetu, nego što je ovaj naš sadašnji vremeniti i materijalni svijet, te oni stvarno mogu biti obilježeni kao eshatološki.²⁸

Sve u svemu, biblijsku eshatologiju možemo shvatiti samo u cjelini Svetoga pisma Staroga i Novoga zavjeta. Ono svjedoči, kao cjelina, da se sam čovjek ne

²⁷ Usp. još Dan 8,17.19; 11,27.40; 12,4.9.

²⁸ J. LINDBLOM, *Gibt es eine Eschatologie bei den alttestamentlichen Propheten*, u: *Studia theologica* 6(1952) str. 81; J. SCHREINER, *Am Ende der Tage*. Die Botschaft der Endzeit in der alttestamentlichen Schriften, u: *Bibel und Leben* 5(1964), str.187.

može spasiti, da spasenje može ostvariti jedino Bog, jedino on može čovjeka obnoviti (ponovno ga stvoriti, tj. uskrsnuti). Međutim, da bi se sve to ostvarilo, treba čovjek već sada i ovdje tako djelovati da bi postao dostojnim Božjega spasenja.²⁹

Mi kršćani znamo, na temelju Novoga zavjeta, da je već Stari zavjet bio eshatološki usmjeren. Međutim, Novi zavjet ne promatra svršetak vremena samo kao suštu budućnost, nego kao nešto što se u Isusu iz Nazareta već ostvarilo: u Isusu se već ostvario svršetak vremena. Isus Krist i njegova Crkva već su eshatološke stvarnosti. Doduše mi još uvijek iščekujemo Isusov dolazak pa samim time i svršetak vremena, ali ostaje naša vjera, da se u Isusu već dogodio svršetak. No, ovaj već ostvareni svršetak pretpostavlja iščekivanje konačnog svršetka, koji su iščekivali pravednici u Starome zavjetu. Postoji u novozavjetnom prikazivanju eshatologije stanovita napetost između onog već-sada i onog sada još-ne. Svaka-ko, eshatološka stvarnost Isusa Krista u Starome je zavjetu naviještena i nju se živjelo.³⁰

Za NZ ovo »posljednje vrijeme« je vrijeme otkupljenja ljudi po Isusovu utjelovljenju, muci, smrti i uskrsnuću: Hebr 1,2; Dj 2,17; 1 Kor 15,52; 1 Pt 1,5 i drugdje.³¹

4. Starozavjetna individualna eshatologija: vjera u zagrobni život

Individualna ili osobna eshatologija – iščekivanje smrti, uskrsnuća tijela i vječnog života – nije u SZ došla toliko do izražaja; ona je stopljena s iščekivanjem budućnosti naroda Božjega kao cjeline (nacionalna eshatologija).³² Starozavjetna eshatologija, rekosmo, usmjerava pogled na onu stvarnost koja slijedi poslije ovozemaljske stvarnosti, na stvarnost koja nadilazi ovaj naš prostor i ovo naše vrijeme, na stvarnost koja slijedi nakon korjenite promjene, poslije propasti svijeta ...

Ova nadvremenska i nadprostorna stvarnost tiče se pojedinca čovjeka i njegove sudbine: smrt, sud, uskrsnuće, život vječni ... Pozornim čitanjem biblijskih tekstova daje se iz njih iščitati poruka o smrti kao metahistorijskom događaju, o sudu i o onomu što slijedi poslije smrti i suda, o životu s Bogom. U tom pogledu

²⁹ ISTI, *nav. čl.*, str. 17.

³⁰ N. LOHFINK, *Eschatologie im AT*, u: N. LOHFINK, *Bibelauslegung im Wandel*, Frankfurt a. M., 1967., str. 158, u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 251.

³¹ J. P. M. VAN DER PLOEG, *Eschatology in the OT*, u: *Oud. Test. Stud.*, Leiden, XVII(1972), str. 88-99.

³² I. ŠPORČIĆ, *nav. čl.*, str. 43.

Izrael nije bio na Starom istoku osamljen, nego je bio pod utjecajem svojih susjeda: Babilonija, Perzija, Egipat i Kanaan.³³

U SZ, zanemarujući najmlađe starozavjetne tekstove, nema jasne poruke o zagrobnom životu. Starozavjetni čovjek očekuje poslije smrti neki umanjeni život, život u sjeni. On vjeruje samo u ovozemni život. Pojam »budući život« pojavljuje se tek u kasnoj starozavjetnoj židovskoj i u kršćanskoj literaturi.³⁴

4.1 Vjerovanje u zagrobni život na Starom istoku.

Vjerovanje *Egipćana* u život poslije smrti puno je nadanja i strahovanja pred smrću.³⁵ A u njemu ima najznačajniju ulogu kult boga Ozirisa. On je prototip boga koj umire i uskrsava na novi, vječni život. Po njemu, kroz njega i u njemu pobožnik može također uskrsnuti na novi, vječni i besmrtni život.

Premda su stari Hebreji bili u dodiru s Egipćanima i s njihovim vjerovanjima u zagrobni život, ipak se egipatske predodžbe o životu poslije smrti nisu u Bibliji uspjele ukorijeniti. Mnogo su više na biblijske predodžbe o zagrobnom životu utjecale *babilonske predodžbe o zagrobnom životu*. Babilonci su vjerovali u zagrobni život. Čovjek poslije smrti silazi u podzemlje u kojem vladaju bogovi Nergil i žena mu Allatu. Ondje vlada tama i mrklina. Nitko ne želi onamo prije vremena. Budući da se jednom onamo mora poći, mole bogove da to bude što kasnije. Nisu vjerovali ni u kaznu ni u nagradu i nisu vjerovali u uskrsnuće. Vjerovali su ipak u neku božansku pravdu koja se mora pokazati i ostvariti u ovozemaljskom životu. Dosljedno tomu, njihova je religija bila usredotočena na ovozemaljski život.

U kasno starozavjetno doba stizali su u Izrael i utjecaji iz *Indije* preko *Perzije*. Indijska je vjera u zagrobni život uokvirena u opću eshatologiju. Prema indijskom vjerovanju postoje četiri razdoblja: *krta*, *treta*, *dvapara* i *kali*. Poslije razdoblja *kali* slijedi uništenje svijeta vatrom i vodom. Bogovi se vraćaju Brahma i oni ih sve uzima u se. Kad je svijet uništen, Brahma odlazi na odmor i spavanje. Poslije odmora Brahma stvara novi svijet s novim razdobljima i s novim bogovima. Tu postoji ciklus umiranja starog i rađanja novog svijeta. U Indiji su vjerovali u posljednju bitku između dobrih i zlih sila. Perzija poznaje uglavnom istu eshatološku koncepciju kao i Indija, ali ju je razvila. Put u zagrobni život vodi preko mosta *činvat*, koji je stvorio bog Ahura Mazda. Grešnici s tog mosta padaju u pakao, a pravednici preko njega prelaze u raj (perz. *paradisos*). Prije

³³ Vidi opširnije u A. REBIĆ, *Vjera u prekogrobni život*, str. 341-550.

³⁴ N. LOHFINK, *Eschatologie im AT*, u: N. LOHFINK, *Bibelauslegung im Wandel*, str. 158. Članak je objavljen i u H. D. PREUSS, *Eschatologie im AT*, str. 240-258.

³⁵ Opširnije o egipatskom i babilonskom vjerovanju u zagrobni život vidi A. REBIĆ, *Središnje teme*, str. 242-248.

mosta je sud. Poslije suda pravednici odlaze u nebo gdje ih čeka blaženo stanje. U perzijskoj religiji postoji i nada u uskrsnuće tijela. U perzijskim religijskim tekstovima točno je opisano kako će Ahura Mazda uskrisivati mrtve: sa svih strana svijeta skupit će ostatke ljudskih tjelesa i ponovno ih oživjeti. Posljednji sud završava čišćenjem grešnika u rijeci užarenoga željeza koje pravednici osjećaju kao toplo mlijeko, a grješnici u njem trpe vječne muke. Svatko će poslije smrti dobiti nagradu ili kaznu, ovisno o svojim djelima koja je činio u ovozemaljskom životu.³⁶

4.2 Vjera u zagrobni život čovjekov u Starome zavjetu

U ranim biblijskim tekstovima (predmonarhijsko i rano monarhijsko doba) nije još naglašen individualni značaj čovjeka. Čovjek je promatran kao član obitelji, plemena, naroda: pojedinac je uživao blagoslov Saveza i imao stanovite odgovornosti samo ukoliko je bio član naroda. Otkinut od naroda, odnosno isključen iz zajednice izabranoga naroda pojedinac jedva da je mogao imati nekakav odnos prema Bogu. Otkinut od svog naroda značilo je biti otkinut i od Boga. A biti otkinut od Boga u biblijskim tekstovima znači umrijeti (usp. Ps 88,5). Zato smrt za Izraelca prije svega znači odijeljenje od tjelesnog suživota sa svojim narodom (usp. Lev 19,8).

Jeremija (31,29) i *Ezekiel* (18,1-32) unose u starozavjetnu teologiju novo tumačenje odnosa između Jahve i pojedinca. Pojedinac je izravno Jahvi odgovoran, a Jahve je gospodar života i smrti. To je bilo polazište za mijenjanje i premišljanje predodžbe o čovjekovoj sudbini poslije smrti. Život ne završava u besmisljenoj negaciji života, u tami »šeola«, nego u spasenjskoj akciji Jahvinoj. Takav se tračak nade vidi i kod *Joba* (14,13-15).

Proroci su gledali budućnost u svjetlu prošlosti i sadašnjosti. Njihova vizija svetoga Boga koji sudi pojedinca omogućivala im je shvaćanje da će učinci grijeha biti u budućnosti kažnjeni, a da će učinci dobra biti nagrađeni. Proroci *Jeremija*, *Ezekiel* i *Treći Izaija* naviještaju sud Božji nad pojedincem poslije smrti i nad svima na kraju povijesti. Kao što dobra prate čovjeka u zagrobni život tako i grijesi: za dobra djela će pravednik biti nagrađen, a grješnik za svoja zla djela kažnjen. U čemu se sastoji kazna a u čemu nagrada, SZ nije znao točno odgovoriti. To je za nj bilo veliko otajstvo. Često pobožnik kao svoju nagradu poslije smrti očekuje milost *gledati* lice Božje. U skladu s time kazna je odstranjenje grješnika od lica Božjega (usp. Mt 25,41: »Odlazite od mene, prokleti, u oganj vječni!«).

³⁶ S. RAYAN, *La speranza escatologica dell'induismo*, u: Concilium 1969., br. 1, str. 128-129; G. WIDENGREN, *Life after Death*, u Expository Times 76(1964-65), str. 367.

Psalmi izražavaju osjećaj pojedinca koji se nada u Jahvino milosrđe i u njegovu svemogućnost. »A ja ću u pravdi gledati lice tvoje, i jednom kad se probudim, sit ću ga se nagledati!« (Ps 17,15). Psalmist vjeruje da će i poslije smrti gledati Jahvu što je najuzvišeniji cilj starozavjetnih pobožnika (usp. Br 12,8). Dapače, on ima vrlo živu predodžbu o onome što će se s njime dogoditi u »šeolu«: »Jer mi nećeš ostaviti dušu u Podzemlju, ni dati da pravednik tvoj truleži ugleda. Pokazat ćeš mi stazu u život, puninu radosti pred licem svojim, sebi zdesna blaženstvo vječno« (Ps 16,10-11). Bez obzira na to što ne možemo prodrijeti u puni smisao tog biblijskog mjesta³⁷, pretpostavljamo da ono naviješta nova shvaćanja o čovjekovoj vjeri u zagrobni život koja se počinju razvijati po povratku Židova iz babilonskog sužanjstva.

Ova dva elementa bila su vrlo važna za razvoj vjere u život poslije smrti. Prema drevnom shvaćanju života (sve do babilonskog sužanjstva) kazna za grijeh se ostvarivala već u ovozemaljskom životu: kazna za grijeh je bolest, neimaština, kratak život, prerana smrt i dr.

Još je nešto doprinijelo starozavjetnomu razvoju vjere u prekogrobni život: sve veći osjećaj nesigurnosti i frustracije glede Jahvina odnosa prema pojedincima i izjalovljena nada koju su Izraelci polagali u Kira nakon njegove pobjede nad Babiloncima. Dakle, dovodilo se u pitanje tradicionalnu vjeru u zemaljsku nagradu (usp. Iz 63,15-19; 65,17). Budući da se propašću Babilonije još nisu ostvarila sva Božja obećanja ovdje na zemlji, proroci prebacuju njihovo potpuno ostvarenje u buduću život. A to se dogodilo tek u V. odnosno IV. st. pr. Kr. Na toj se razini počinje zajedno s vjerom u stvaranje novog neba i nove zemlje (Iz 65,17) razvijati i *vjera u uskrsnuće* pojedinca i naroda. Ona je odgovor na goruće pitanje starozavjetnih pravednika o čovjekovoj sudbini poslije smrti (usp. Prop 3,19: »Jer zaista, kob ljudi i zvijeri jedna je te ista. Kako ginu oni, tako ginu i one ... I jedni i drugi odlaze na isto mjesto; svi su postali od praha i u prah se vraćaju!«). Ta je vjera odnosno nada ispočetka *implicitna*, a s vremenom ona postaje sve *jasnija* i *eksplicitnija*. Doista, jedina dva starozavjetna teksta koji aludiraju na uskrsnuće mrtvih spadaju u kasno starozavjetno doba, u doba apokaliptičke literature: Iz 26,19 i Dan 12,2. Čovjek će uskrsnuti. Uskrsnuće za njih znači novi život koji će ostvariti cijeli čovjek, tijelo i duša (*basar* i *nefeš*) zajedno.³⁸

³⁷ Tumači se u tumačenju ovog psalma razilaze: oni koji stavljaju nastanak psalma u predužanj-sko doba misle da se riječi odnose na Davida koji moli Boga da ga oslobodi od neprijatelja koji bi ga mogli baciti u jamu da u njoj izgnjije. Ima ih mnogo koji misle da je psalam nastao poslije babilonskog sužanjstva i da se odnosi na mesijanska vremena (usp. Dj 2,23-32; 13,30-37). Vidi A. REBIĆ, *Vjera u prekobrojni život*, str. 354-355. E. F. SUTCLIFFE, *The OT*, str. 76-78.

³⁸ E. DHORMÉ, *L'Idée de l'au-dela dans la religion hébraïque*, u: *Revue de l'Histoire de Religions*, 72(1941) 115-142; K. SCHUBERT, *Die Entwicklung des Auferstehungslehre*, u: *Biblische Zeitschrift* NF 6(1965), str. 177-214.

Da bismo mogli shvatiti starozavjetnu vjeru u život poslije smrti, moramo voditi računa o specifičnoj starozavjetnoj biblijskoj antropologiji, koja se razlikuje od grčke i kršćanske antropologije. Prema starozavjetnom shvaćanju čovjek je jedinstveno biće: tijelo (hebr. *basar*) i duša (hebr. *nefeš*, *rūāh*, *nišmah*) i duh (hebr. *rūāh*) stvaraju psihosomatsko jedinstvo. Dušu starozavjetni pisac shvaća drukčije nego grčki pisac (grč. *psyche*). Kad najstariji biblijski tekstovi govore o uskrsnuću (npr. Iz 26,19 i Pnz 12,2), misle na cijelog čovjeka; uskrsnuće se tiče svekolike psihosomatske stvarnosti. Prema hebrejskom shvaćanju *nefeš* (duša) oživljuje tijelo, ali bez tijela i neovisno o njemu ne može postojati.³⁹ Prema takvom shvaćanju *nepheš* (duša) nije samostojan element, nego može živjeti zajedno s tijelom, pa i u Podzemlju. No, ondje nastavlja živjeti u smanjenom životu.

4.2.1 »Šeol« (podzemlje)

»Šeol«, »podzemlje« jest mjesto smješteno duboko ispod zemlje (Ps 86,13; Ez 31,14.16.18; 26,20): u njemu vlada mrak, tama (Job 10,21); on je zatvor s vratima (Iz 38,10; Job 38,10), sa zasunima (Jona 2,7). Poslije smrti svi idu u »šeol«, bez izuzetka (Ps 89,49). Iz »šeola« nema povratka: tko je jednom u nj sišao, odanle se više ne vraća (Job 7,9). U »šeolu« nema nikakve aktivnosti, nema znanja (Ps 88,5-11; Job 14,21-22); ondje nitko Boga ne slavi (Iz 38,18; Bar 2,17; Sir 17,27). Samo Jahve može izbaviti pokojnika iz »šeola« (1 Sam 2,6), jer je On gospodar života i smrti (Ps 30,4), gospodar »šeola« (Am 9,2) i neće dopustiti da pravednik ugleda truleži (Ps 16,10-11). Kad Psalmist zahvaljuje Bogu što ga je izbavio iz »šeola«, on mu zapravo zahvaljuje što ga je izbavio od smrti (Ps 18,6; 116,3).

4.2.2 Smrt

U skladu sa starozavjetnom antropologijom smrt nastupa odmah, čim Jahve oduzme čovjeku životni dah (hebr. *nešamah* ili *rūāh*). Životni dah se u trenutku smrti vraća Bogu, gospodar životu koji ga je čovjeku udahnuo (Job 34,14; Ps 104,29). No, time nije s čovjekom sve svršeno: nešto od čovjeka ostaje i nastavlja živjeti poslije tjelesne smrti.

Smrt se u biblijskim tekstovima različito shvaća: 1) U *biološkom* smislu u kojem je smrt svršetak povijesnog čovjekovog života. 2) U *mitološkom* smislu prema kojemu smrt shvaćena kao neka sila, snaga, moć. 3) U *simboličkom* smislu u kojem je smrt gubitak života kakav Bog želi ostvariti u čovjeku. U tom

³⁹ Usp. A. REBIĆ, *Vjera u prekogrobni život*, str. 350-351; ISTI, *Središnje teme*, str. 92-97; P. VRIEZEN, *Théologie de l'Ancient Testament*, str. 171-175.

smislu život je sveukupno blagostanje čovjekovo, a smrt potpuni gubitak blagostanja, sreće i milosti. Svoje blagostanje pobožni Izraelac traži u savezničkom zajedništvu s Bogom, u poslušnosti Jahvi (Pnz 30,15-19). Ako se taj saveznički odnos poremeti, nastupa osobna tragedija, smrt (Pnz 28; Job 5,17-27). Za Izraelca je stoga najveće dobro opsluživanje Saveza i zajedništvo s Bogom. U tom se smislu o životu i o smrti često govori u NZ (usp. Iv 11,25-26: »Ja sam uskrsnuće i život: tko u mene vjeruje, ako i umre, živjet će. I tko god živi i vjeruje u mene, neće umrijeti nikada. Vjeruješ li ovo?« Tu je život shvaćen kao zajedništvo s Bogom, vječni život). U Post 2-3 Jahvist nije mislio na smrt kao naravni događaj, nego kao kaznu Božju nad onima koji su povrijedili Savez Božji, smrt kao suštu suprotnost onomu što Bog namjerava s čovjekom. Bog hoće da čovjek živi; njegova volja za čovjekovim životom jača je od stvarnosti smrti (Izl 3,14; 33,19; 34,6; Ez 18,31; Ps 13,3). Zato se pobožan Izraelac čvrsto nada u Jahvinu pobjedu nad smrću.⁴⁰

4.2.3. Uskrsnuće tijela

Vjera u uskrsnuće nije u SZ sasvim jasno izražena, barem ne do vremena Makabejaca (II. st. pr. Kr.). U Petoknjžju ono još uopće nije spomenuta, u proroka se rijetko spominje a i onda uglavnom u metaforičkom značenju fizičkog ozdravljenja ili nacionalne obnove (npr. 1 Kr 17,17-24; 2 Kr 4,31-37; 13,21; Hoš 6,1-3; Jr 53,10-12; Ez 31,1-14). Hoš 6,1-3 naviještajući da će nas Bog ponovno vratiti u život, od mrtvih nas dići, misli zapravo na obnovu naroda. Tek će kasnije taj tekst biti shvaćen u individualnom smislu, to jest kao uskrsnuće čovjeka pojedinca od mrtvih (*targumim*, *Septuaginta*, *Novi zavjet*). Pa i posužanjski proroci kao Ezekiel i Deuteroizaija (npr. Ez 37,1-14; Iz 53,10-12) naviještaju uskrsnuće većma u značenju nacionalnog uskrsnuća, nacionalne obnove, nego individualnog uskrsnuća. Ezekijelovo viđenje suhih kostiju oko kojih prolazi duh Boga stvoritelja aludira na ponovno rađanje izraelskog naroda. Međutim, ovi će proročki tekstovi kasnije biti shvaćeni u individualnom smislu i tako shvaćeni imati veliki utjecaj na postupno razvijanje vjere u uskrsnuće.

Tek u mlađim biblijskim tekstovima, u II. st. pr. Kr., pojavljuje se vjera u uskrsnuće mrtvih (usp. Dan 12,1s; 2 Mak 7,1s; Iz 26,19).⁴¹ Razvoju vjere u uskrsnuće kakvu susrećemo u NZ doprinio je u značajnoj mjeri *helenizam* i *apokaliptička literatura*. A prije toga, utjecaj iz Perzije. Međutim, još su u Isusovo vrijeme vjeru u uskrsnuće neki Židovi osporavali (usp. Mk 12,18-27): Sadu-

⁴⁰ A. REBIĆ, *Središnje teme*, str. 92-97. ISTI, *Vjera u prekogrobni život*, str. 352-353

⁴¹ R. MARTIN-ACHARD, *La Mort en face selon la Bible hébraïque*. Labor et Fides, Genf, 1988., str. 102.

ceji, na primjer, još uvijek nisu vjerovali u uskrsnuće.⁴² Dapače, to je bio kamen spoticanja u raspravama između Saduceja koji nisu vjerovali u uskrsnuće mrtvih i Farizeja koji su uskrsnuće ispovijedali svim srcem.

U nastajanju vjere u uskrsnuće veliku ulogu imala je i *povijest*: vjera u uskrsnuće je odgovor na brojne događaje, osobito na grčki progon Židova pod Antiohom IV. Epifanom⁴³, odgovor na egzistencijalno i teološko pitanje, koje je Židove oduvijek mučilo, što se naime događa s pravednicima poslije smrti⁴⁴.

Starozavjetni su pravednici, utemeljeni u jahvističkim vjerskim predajama, shvaćali uskrsnuće kao apokaliptičku sliku apsolutne Božje vlasti i pobjede nad smrću. Počeli su vjerovati u uskrsnuće: vjerovali su da će stari svijet nestati a novi nastati, da će nastati Božja vladavina, Božje kraljevstvo. Vjerovali su da će se svi ljudi pojaviti pred Božjim sudištem te će pravednici primiti nagradu – život, to jest savezničko zajedništvo s Bogom, a grešnici kaznu – smrt, to jest izbacivanje iz Saveza (usp. Mt 25,31-46)⁴⁵.

Prema starozavjetnom shvaćanju čitav čovjek, a ne samo duša ili samo tijelo, mora imati udjela u sreći ili nesreći, u nagradi ili u kazni poslije smrti. Misao u uskrsnuće u tom kontekstu postupno se u SZ probijala do svoje jasnoće. Vjera u uskrsnuće bila je tijesno povezana s vjerom u dolazak Mesije i u njegovu obnovu Izraela i u obnovu svega svijeta. Trebao je nužno doći Mesija da nam on dade odgovor na tako sudbonosna pitanja o zagrobnom životu. Više svjetla na uskrsnuće od mrtvih bacit će stoga tek Novi zavjet.

II. NOVOZAVJETNA ESHATOLOGIJA

Novozavjetni tekstovi u naviještanju budućnosti govore o »otkupljenju«, »uskrsnuću« i »životu nakon smrti«. Oni govore i o svršetku svijeta i povijesti. Očekuju dolazak posljednjeg dana koji će se pojaviti na zvuk posljednje trube (usp. 1 Kor 15,52). Ovom posljednjemu danu prethodit će eshatološke nevolje, velika zla (Otk 15,1; 21,9), pobjeda nad smrću (1 Kor 15,26), uskrsnuće mrtvih, posljednji sud i konačno spasenje (Iv 6,39-40.44.54; 11,24; 12,48; 1 Pt 1,5).

⁴² A. REBIĆ, *Der Glaube an die Auferstehung im Alten Testament*, u: Internationale theologische Zeitschrift *Communio* 19(1990), str. 1-2.

⁴³ R. MARTIN-ACHARD, *Résurrection dans l'Ancien Testament et le Judaïsme*, u: Dictionnaire de la Bible, Supplement, Paris, 1981., str. 447.

⁴⁴ P. GRESHAKE-J.KREMER, *Resurrectio mortuorum. Zum theologischen Verständnis der leiblichen Auferstehung*. Darmstadt, 1986.

⁴⁵ L. R. BAILEY, *Death as theological Problem in the Old Testament*, u: Pastoral Psychology 22(1971), str. 20-32; J. J. COLLINS, *Apocalyptic Eschatology as the Transcendence of Death*, u: Catholic Biblical Quarterly 36(1974), str. 21-34. Citirano kod A. REBIĆ, *Der Glaube*, str. 5.

Eshatologija je središte novozavjetne teologije. Prema Novome zavjetu posljednja su vremena već započela dolaskom Kristovim (Mk 1,14; Heb 1,2; 1 Pt 1,20). Stoga je kršćansko vrijeme posljednje vrijeme. Kršćani su primili eshatološki dar Duha Svetoga (Dj 2,17) i prolaze kroz eshatološke nevolje (2 Tim 3,1; Jak 5,3; 1 Iv 2,18; Juda 18; 2 Pt 3,8). Eshatološki su događaji na neki način već prisutni, a opet su na neki način budući. Postoji u kršćana neka stanovita napetost između onog »već se dogodilo« i onog »još se nije posve dogodilo«.

Na novozavjetnu eshatologiju izvršile su velik utjecaj kasnožidovske apokaliptičke predodžbe: posljednje nevolje, dan Gospodnji, pojavak Gospodnji (παρουσια), dolazak Mesije, Posljednji sud, uskrsnuće mrtvih, budući život u blaženom zajedništvu s Bogom.⁴⁶ U skladu s kasnožidovskim apokaliptičkim predodžbama novozavjetni tekstovi govore o padanju zvijezda s neba, o pojavku Sina Čovječjega na oblacima nebeskim, o djelima pravednika zapisanima u knjizi nebeskoj ... Apokaliptički mentalni sklop utjecao je na Isusov govor o posljednjim vremenima. Svoju poruku o posljednjim vremenima Isus je svojim suvremenicima upravo u tom njihovom mentalnom sklopu učinio razumljivijom i važecom za sva vremena. Apokaliptičke su predodžbe, u stvari, samo poslužile Novom zavjetu da pomoću njih izrazi ono što je Isus navijestio glede posljednjih vremena svijeta i čovjeka. Prema *Bultmannu* Isus je svoju eshatološku poruku uputio svakoj osobi tako da se ona mora sada i ovdje odlučiti za Boga: svaki je čovjekov trenutak »posljednji čas«.

Nemoguće je odijeliti apokaliptičke predodžbe od eshatološkog sadržaja⁴⁷. Novozavjetni metaforički govor sadrži vizionarsku cjelinu: spaja prošlo iskustvo i anticipira buduće iskustvo i upućuje na shvaćanje i iščekivanje s jedne strane povijesti i svijeta, a s druge svakog čovjeka pojedinca.

U istraživanju novozavjetne eshatologije otkrivamo dvije vrste eshatološkog poimanja i nadanja. Na jednoj su strani oni spisi koji naglašavaju često apokaliptičkim jezikom i slikama *budući* vid eshatološkog spasenja. U ovu vrstu spisa spadaju i oni spisi koji odražavaju ono međuvrijeme između Isusova života i njegova ponovnog dolaska (παρουσια). Na drugoj su strani oni novozavjetni spisi koji ističu iskustvo i uvjerenje da je u Isusu Kristu eshatološko spasenje već *prisutno*; ono je *već sadašnja* stvarnost. Međutim, valja naglasiti da nijedan od novozavjetnih spisa ne naglašava eshatološki vid tako da bi posvema isključio onaj drugi vid. Ova dva tipa ranokršćanske eshatologije izgleda da su se razvili neovisno jedan o drugome, ali u dijalektičnoj napetosti jedan prema drugome.

⁴⁶ P. GRELOT, *L'espérance juive à l'heure de Jésus*, Pariz, 1978., str. 18ss.; M. GOURGUES, *L'au-delà dans le Nouveau Testament*, Cahiers Evangile Nr. 41, Pariz, 1982.

⁴⁷ W. G. DOTY, *Identifying Eschatological Language*, u: Continuum VII(1975), 546-561.

1. Eshatološko spasenje u novozavjetnim spisima

1.1 Pavao

Za vjeru Isusovih učenika od temeljna značenja bilo je Isusovo uskrsnuće i njegova ukazanja: to je bio preobrat na njihovu putu vjere u Isusa. Ovdje ne kanimo razglabati otajstvo Isusova uskrsnuća; to nije sada naš zadatak; uostalom, o tome je napisano posljednjih godina mnogo knjiga.⁴⁸ Činjenica da je »Isus umro i treći dan ustao od mrtvih« (usp. 1 Kor 15,3s) učenike je potaknula na razmišljanje o eshatološkim stvarnostima, o uskrsnuću mrtvih. Isus je uskrsnuo da bi živ i cjelovit, tijelom i dušom, ušao u transcendentni, Božji svijet.⁴⁹ U poslanici 1 Kor 15 Pavao je teološki razglabao posljedice Isusova uskrsnuća. Za nj je vjera u Isusa, uskrslog od mrtvih, polazište i temelj vjere u eshatološko uskrsnuće mrtvih. »No ako se propovijeda da je Krist od mrtvih uskrsnuo, kako neki među vama govore da nema uskrsnuća mrtvih? Ako nema uskrsnuća mrtvih, ni Krist nije uskrsnuo. Ako pak Krist nije uskrsnuo, uzalud je doista propovijedanje naše, uzalud i vjera vaša ... Ako se samo u ovom životu u Krista ufamo, najbjedniji smo od svih ljudi« (1 Kor 15,13-14.19).

Pavao vidi nutarnji suodnos između Isusova uskrsnuća i budućeg uskrsnuća mrtvih. U kontekstu tipologije Adam – Krist promatra Pavao Krista kao začetnika novog svijeta, otkupljenog čovječanstva. Za nj je Isus »prvina urkrsljih«. »Doista, po čovjeku smrt, po čovjeku i uskrsnuće od mrtvih. Jer kao što u Adamu svi umiru, tako će i u Kristu svi biti oživljeni. Ali svatko u svom redu: prvina Krist, a zatim koji su Kristovi ...« (1 Kor 15,21-23).⁵⁰

Na križu je Krist izvojevao konačnu pobjedu nad grijehom, nad zlom i nad Zlim (usp. 1 Kor 1,21-24; 2,6-9). Na križu je, kao poslije strašne oluje, zasjalo novo eshatološko obzorje. Pavao je protumačio i kako će izgledati uskrsno tijelo: »... sije se u raspadljivosti, uskršava u neraspadljivosti; sije se u sramoti, uskršava u slavi; sije se u slabosti, uskršava u snazi; sije se tijelo naravno, uskršava tijelo duhovno. I kao što smo nosili sliku zemljanoga (tj. *Adama*), nosit ćemo i sliku nebeskoga (tj. uskrsloga i proslavljenoga *Krista*). A ovo, braćo, tvrdim: tijelo i krv ne mogu baštiniti kraljevstva Božjega« (1 Kor 15,42-44.49-50). Ovdje moramo prepoznati vjeru Kristova učenika u uskrsnuće kao činjenicu koja nadilazi

⁴⁸ A. REBIĆ, *Isusovo uskrsnuće. Izvješća – poruka – vjera*. 2. prerađeno izdanje, KS, Zagreb, 1999. s literaturom na str. 223-228.

⁴⁹ R. SCHNAKENBURG, *Zukunft*, str. 69; K. BERGER, *Die Auferstehung des Propheten und die Erhöhung des Menschensohnes*, Göttingen, 1976., str. 232. H. C. C. CAVALLIN, *Life After Death. Paul's Argument for the Resurrection of the Dead in 1 Cor 15*, Lund, 1974.

⁵⁰ M. GOURGUES, *La resurrection des morts*, u: *L'au-delà dans le Nouveau Testament*, Cahiers Evangile Nr. 41, Pariz, 1982., str. 42-63.

zemaljsko-povijesne okvire te sasvim i potpuno spada u transcendentni Božji svijet.⁵¹

Prema Pavlovu naučavanju Kristov križ i uskrsnuće predstavljaju okosnicu vremena, »puninu vremena«: Nadošla je punina vremena (Gal 4,4), i svatko tko je u Kristu, »nov je stvor; staro uminu, novo, gle, nastala!« (2 Kor 5,17; 1 Kor 10,11). No, punina vremena nije dovršena, ona je tek započela: spasenje se »još nije« potpuno ostvarilo: »Ta u nadi smo spašeni« (Rim 8,24). Kršćani koji su kršteni u smrt Kristovu imat će udjela u uskrsnuću tek u budućnosti (Rim 6,1ss). Kao baštinici i subaštinici Kristovi kršćani će biti po Kristu oslobođeni od buduće srdžbe (Rim 5,9-11) i bit će proslavljeni s Kristom (Rim 8,17). Pavao podsjeća Korinćane da svijet prolazi – »jer prolazi obličje ovoga svijeta« (1 Kor 7,31) – i obećava Rimljanima da će i samo stvorenje biti oslobođeno robovanja pokvarenosti kako bi moglo sudjelovati u slobodi i slavi djece Božje (Rim 8,21). Pojava Kristov (παρουσία) u potpunosti će ostvariti otkupljenje svijeta, kozmosa, koje se već za života Isusova na zemlji započelo ostvarivati.⁵²

Pavao rabi apokaliptičke slike da bi sačuvao razliku između vjere i gledanja. On je uvjeren da je »dan Kristov« (Fil 1,6.10; 2,16; usp. 1 Kor 4,5; 2 Kor 5,10; Rim 14,4) i buduće spasenje vrlo blizu (Rim 13,11ss; 2,3ss; 14,12) i da će se ostvariti još za njegova zemaljskoga života. U 1 Sol 4,13-18 Pavao tješi Solunjane koji tuguju zbog onih koji su umrli prije »dana Kristova«. On im obećava da će prilikom Dolaska Gospodnjeg s nebesa na posljednji dan mrtvi uskrsnuti prvi, a zatim ćemo mi živiti, preostali, zajedno s njima biti poneseni na oblacima u susret Gospodinu, u zrak ...« (1 Sol 4,17). U 1 Kor 15 Pavao je još uvijek uvjeren da neće svi umrijeti (»usnuti«) do Dana Gospodnjeg (15,51). I oni koji su usnuli i oni koji su još na životu postići će uskrsnuće kroz iznenadnu izmjenu zemaljskog, raspadljivog tijela (σῶμα ψυχικόν) u nebesko i duhovno tijelo (σῶμα πνευματικόν), u besmrtno tijelo. Na Dan Dolaska Gospodnjeg (παρουσία), kad nadode svršetak, pošto Krist uništi svaku vlast i moć, uključivši i posljednjeg neprijatelja, smrt, on će tada svečano inaugurirati kraljevstvo Božje (15,24-26). U Fil 1,23-24 (a možda i u 2 Kor 5,1ss) Pavao povezuje svoje »biti s Kristom« sa svojom vlastitom smrću. On čvrsto vjeruje da će Božja moć pobijediti sadašnje nevolje i zle sile (Rim 5 – 7). Za pravednika posljednji će dan biti dan spasenja (Rim 13,11-12) i proslave (Fil 3,21; Rim 8,18.21; 2 Kor 4,17). Za kneževstva i

⁵¹ R. SCHNAKENBURG, *Zukunft*, 72.

⁵² G. KLEIN, *Apokalyptische Naheerwartung bei Paulus*, u H. D. BETZ i L. SCHOTTROFF, *Neues Testament und Christliche Existenz*, Festschrift für H. Braun zum 70. Geburtstag, Tübingen, 1973., str. 241-262; J. A. FITZMYER, *According to Paul. Studies in the theology of the Apostle*. New York, 1962.; L. J. KREITZER, *Jesus and God in Paul's Eschatology* (diss. London, King's College), London, 1987.; P. BENOIT, *L'évolution du langage apocalyptique dans le corpus paulinien*, u: *Apocalypses et théologie de l'espérance*, Paris, 1977., str. 324.

vlasti ovoga svijeta, koje sada vladaju svijetom, Posljednji će dan biti dan uništenja.

Božja sila, koja nadilazi sadašnji vijek i stoji visoko iznad svih sila ovog svijeta, već djeluje u životu kršćana. Oni su već primili njegova Duha. »Ako li Duh Onoga koji uskrisi Isusa od mrtvih prebiva u vama, Onaj koji uskrisi Krista od mrtvih, oživit će i vaša smrtna tijela po Duhu svome koji prebiva u vama!« (Rim 8,11). Kršćani su predstavnici ovog novog svijeta. To je razlog njihove nade. Pavao, međutim, naglašava da i unatoč tomu što su kršćani upravljani prema budućem svijetu i vremenu i po tomu pozvani u slobodu, oni ostaju u ovom svijetu i u opasnosti da postanu plijenom sila ovoga svijeta. Tu je kršćanski život shvaćen u apokaliptičkom kontekstu: eshatološka i apokaliptička su misao međusobno isprepletene.

1.2. Sinoptička tradicija (*Quelle*, Marko, Matej, Luka)

1.2.1. Izvor Logia (*Quelle*). U najstarijem sloju ranokršćanske predaje (njem. *Quelle*: izvor; kr. Q) iz koje su izrasla evanđelja, Isus je predstavljen kao eshatološki navjestitelj i spasitelj. Kao eshatološki prorok on istjeruje zle duhove (Lk 11,14-22; 17,20s; Mt 12,22-29; Mk 3,22-27), naviješta dolazak kraljevstva Božjeg i započinje ga ostvarivati na zemlji (Lk 7,19-23; Mt 11,2-6).⁵³ Svojim čudesnim djelima, on dokazuje prisutnost kraljevstva Božjega. »Ali ako ja prstom Božjim izgonim đavle, zbilja je došlo k vama kraljevstvo Božje« (Lk 11,20). Ivanovim učenicima Isus poručuje: »Pođite i javite Ivanu što ste čuli i vidjeli: Slijepi progledaju, hromi hode, gubavi se čiste, gluhi čuju, mrtvi ustaju, siromasima se navješćuje Evanđelje.« (Mt 11,5). Ova su čudesna djela znakovi dolaska kraljevstva Božjega, novog svijeta, novih odnosa među ljudima i između ljudi i Boga. I ne samo ta čudesna djela, nego i propovijedanje Evanđelja i Isusovo iskazivanje ljubavi i milosrđa prema grješnicima, carinicima, preljubicama znak su nazočnosti kraljevstva Božjega. Počinje se ostvarivati vrijeme budućeg spasenja. Buduće je spasenje poput sjemena bačeno na tlo povijesti čovječanstva. Treba čekati da ono izraste u veliko stablo na koje će slijetati ptice i naći odmor.

⁵³ J. SCHÜLLING, *Studien zum Verhältnis von Logienquelle und Marcusevangelium*, Würzburg, 1991.; J. S. KLOPPENBORG, *The Formation of Q: Studies in Antiquity and Christianity*, Philadelphia, 1987.; D. ZELLER, *Kommentar zur Logienquelle*, Stuttgart, 1993; S. H. BRANDENBURGER – T. HIEKE, *Wenn drei das gleiche sagen. Studien zu den ersten drei Evangelien*. Münster, 1998.; P. HOFFMANN, *Tradition und Situation. Studien zur Jesusüberlieferung in der Logienquelle und den synoptischen Evangelien*, Münster, 1995.; J. SCHRÖDER, *Erinnerung an Jesu Worte. Studien zur Rezeption der Logienüberlieferung in Markus, Q und Thomas*, WMANT 76, Neukirchen-Vlyn, 1997.

Budući da je Isus eshatološki glasnik, svaka osoba određuje svoju sudbinu u skladu s odgovorom koji mu daje. Zahtjevi eshatološkog učenja dati su u apsolutnim terminima: slijediti Isusa znači napustiti svoj dom i pretpostaviti Isusa vlastitoj obitelji (Lk 9,57; 14,25s), podnositi progonstva i nevolje (Lk 12,2-12). Oni koji budu ostali vjerni bit će nagrađeni na Posljednji dan. Vrijeme u kojem netko može ući u kraljevstvo Božje, novi svijet, kratko je (Lk 13,25-28), a sud je Božji blizu. Isus uči svoje učenike ne samo da mole za skori dolazak kraljevstva Božjeg, nego i da mole da se skrate eshatološke nevolje (Lk 11,1-4). Eshatološke prisposode stalno ističu da moramo uvijek biti spremni za dolazak Gospodnji, budući da ne možemo znati unaprijed dolazak Sina Čovječjeg. Posljednji će dan doći iznenada, ali sigurno (Lk 13,20-21). Za Q eshatološko spasenje znači preobrat sadašnje stvarnosti: siromašni će baštiniti kraljevstvo (Lk 6,20-21); progonjeni Isusov učenik na kraju će se radovati (Lk 6,22-23) o dobiti zaluzeno mjesto u kraljevstvu te sudjelovati na sudu (Lk 22,29-30).

Ukratko, prema Q Isusovo je služenje već počelo ostvarivati eshatološko spasenje. Ovo uvjerenje oblikuje temelj za eshatološku parenezu koja je izražena apokaliptičkim jezikom i slikama.⁵⁴

1.2.2. Marko

Prema Markovu evanđelju eshatološko se kraljevstvo Božje približilo u djelu i životu Isusovu.⁵⁵ »Ispunilo se vrijeme, približilo se kraljevstvo Božje! Obratite se i vjerujte Evanđelju!« (Mk 1,14-15). Tri su eshatološka elementa važna u ovoj kratkoj rečenici: »ispunilo se vrijeme«, »približilo se« i »kraljevstvo Božje«. Izraz »kraljevstvo Božje« ukorijenjen je u proročkoj poruci SZ prema kojoj on znači novu situaciju koja nastaje Božjim zahvatom u povijest, znači »Božju vladavinu« u kojoj je na prvom mjestu poštivanje volje Božje i ostvarivanje njegove svetosti. U Isusovim ustima ovaj je izraz strogo eshatološki označen, kao iščekivano konačno spasenje, u kojem će prestati sve nevolje i trpljenja ovog svijeta. Ovo »kraljevstvo Božje« još nije došlo; ono je blizu. Zato Isus preporuča svojim učenicima da mole da »dođe kraljevstvo Božje i da se ostvaruje volja Božja« (usp. Mt 6,9-10). »Ispunilo se vrijeme« i »približilo se«, dvije su radnje koje označuju nastupajuću stvarnost, ali ne u smislu već posve ostvarene stvarnosti (realizirana eshatologija). Radi se o neposrednoj blizini, ali ne i o ostvare-

⁵⁴ R. SCHNAKENBURG, *Zukunft*, str. 58-62; ISTI, *Gottes Herrschaft und Reich*, Freiburg-Basel-Wien, ⁴1965., 88-90; P. HOFFMANN, *Studien zur Theologie der Logienquelle*, Münster i. W., 1972., 50-79; S. SCHULZ, *Q. Die Spruchquelle der Evangelien*, Zürich, 1972., 261-267; A. POLAG, *Die Christologie der Logienquelle*, Neukirchen, 1977., 48 i 79; K. ERLEMANN, *Naheerwartung und Parusieverzögerung im Neuen Testament*, Tübingen, 1995.

⁵⁵ A. J. FESTUGIERE, *La bonne nouvelle de Jésus selon Marc*, Paris, 1992.

noj stvarnosti. Tu se jasno ističe napetost između »već se ispunilo« i »još nije došlo do punine«. Prispodobom o gorušičinu sjemenu (Mk 4,3ss) Marko snažno ističe kontrast između posijanoga sjemena i izrasla stabla na koje ptice sjedaju i traže odmora.

Isus prema Markovu evanđelju (i prema drugim sinopticima) opisuje skoro kraljevstvo Božje raznim slikama kao što je to činio već SZ (svečana večera, gozba, vrijeme žetve, plodovi, bogati ribolov ...).⁵⁶

To su novi tonovi o kraljevstvu Božjem u Isusovim prispodobama. Isus je svjestan da je s njime nadošlo novo vrijeme (usp. Mk 2,2s). Kraljevstvo je već prisutno, ali je skriveno (4,26-29.30-32) i uskoro će se pojaviti u sili (9,1). Budući da kraljevstvo u sadašnjosti još ne očituje svoju silu i slavu, njega razumiju samo oni kojima je ono povjereno kao otajstvo. Ovdje, u 13,1-4.28-27 evanđelist tumači apokaliptičku tradiciju te tako vrlo jasno odaje svoje eshatološko shvaćanje. Ova tradicija opisuje nevolje onog kratkog vremena koje će prethoditi eshatonu (retci 5b-23) i naviješta Pojavak Sina Čovječjega (παρουσία: retci 24-27). Ratovi, zemljotresi, glad i progonstva samo su početak »porođajnih boli« nadolazećeg vremena. Tek na kraju konačnih nevolja doći će svršetak, a to znači uništenje kozmosa i proslava izabranih.

U posljednjem dijelu govora Marko ističe svoje eshatološko shvaćanje. Retci 28-31 odgovaraju na pitanje učenika u retku 4: »Reci nam kada će to biti i na koji se znak sve to ima svršiti?« Marko ističe da je razorenje Jeruzalemskog hrama znak da je kraljevstvo vrlo blizu, da ga treba očekivati unutar životnog vijeka jedne generacije ljudi (13,29-30). Međutim nitko, pa ni sam Isus, ne zna točan dan ili uru kad će se ovaj događaj zbiti. Retci 13,33-37 opisuju posljedice za ponašanje učenika: poput vratara u prispodobi učenici moraju stalno bdjeti, jer će gospodar iznenada doći (Mk 13, 33.35.37).

Marko razumije da će vrijeme i sudbina kršćana u onom kratkom vremenu biti slični Isusovom vremenu. Vrijeme naviještanja evanđelja (13,10; 4,14) neizbježno uzrokuje progonstvo i trpljenje za zajednicu. Oni koji su čuli i prihvatili poruku moraju sada uzeti svoj križ i slijediti Isusa na njegovu putu do smrti (8,34-38). Napast je za učenika da se u tom nevjernom i pokvarenom vremenu zastidi Isusa i njegovih riječi (8,38).

Da bi učvrstio vjeru i ustrajnost svoje zajednice, Marko ističe obadvoje; da je vrijeme svršetka blizu i da svatko mora oštati budan, jer će Gospodin doći iznenada.

⁵⁶ R. SCHNAKENBURG, *Zukunft*, str. 58-62.

1.2.3. Matej

Matej preuzima i još jače ističe iščekivanje eshatoloških događaja i apokaliptički jezik svojih izvora. On smještava Isusa u povijest Crkve i izričito povezuje eshatologiju s eklezijologijom. Poput Pavla, on razlikuje između kraljevstva Sinovljeva i kraljevstva Očeva. Matej ističe Isusovu poniznost i nada se u njegov budući pojavak u slavi. Pa kad i govori o kraljevstvu kao da je ono već došlo (rečenicama koje preuzima iz Q: 12,28), on ističe *budućnost* suda (12,27.36-37), označuje sadašnjost kao vrijeme odluke (12,30) i jasno razlikuje između ovog vremena i budućeg svijeta, *budućega eona* (12,32).

Matej povezuje eshatološko iščekivanje s etičkim parenezama. On jedini daje podroban opis posljednjeg suda (25,31ss; 13,36ss; 7,21ss) pred kojim će morati svi ljudi odgovarati za svoje čine (16,27). Tumačenje prispodobe o kukolju u žitu (13,24-30.36ss) ističe da Crkva nije zajednica izabranih, nego zajednica svetih i grešnih koji su podvrgnuti sudu. Sin Čovječji će sve suditi prema jednom jedinom kriteriju, naime, kako je tko ispunjavao volju Božju (22,11-14; 16,27) i je li ili nije pokazao ljubav prema onima koji su bili u potrebi. Budući da će se Pojavak Božji (παρουσια) i posljednji sud dogoditi iznenada (24,43), kršćani moraju bdjeti i biti spremni (24,42.44; 25,13). Matej stoga zaključuje svoj apokaliptički govor s prispodobom o vjernom i nevjernom sluzi (24,45-51), o mudrim i ludim djevicama (25,1-13) i o talentima (25,14-30). Ove prispodobe pokazuju što znače vjernost, revnost i spremnost. Matej upozorava da se ne pouzdajemo u okašnjavanje eshatološkog dolaska Gospodnjeg. To izražavaju riječi nepravednog sluga: »Okasnit će Gospodar moj!« (24,48). Međutim, on kritizira lude djevice što su računale na to da će zaručnik uskoro doći i hvali mudre djevice što su predvidjele da će njihov gospodar okasniti. Eshatologija i pareneza su tu jasno isprepletene.

1.2.4. Luka

Luka pokazuje istu eshatološku hitnost kao i njegovi izvori. On povezuje minulo Isusovo djelovanje, misionarske napore zajednice i budući dolazak kraljevstva. On, kao i Marko, shvaća da živi u »posljednje dane« (Dj 2,17s). Uvjeren je u skori svršetak, ali nijeće da će on brzo doći (usp. Lk 19,11; 10,9; 11; 21,31-32). Luka izričito nijeće da se može prihvatiti odlaganje Paruzije: Bog neće mnogo okasniti te će »brzo« nagraditi svoje izabrane (Lk 18,1-8). Učenici, stoga, trebaju uvijek biti »spremni«: »I vi budite pripralni jer u čas kad i ne mislite Sin Čovječji dolazi!« (12,40).⁵⁷

⁵⁷ E. GRÄSSER, *Das Problem der Parusieverzögerung in den synoptischen Evangelien und in der Apostelgeschichte*, Berlin, ³1977., str. 50ss.

U navještanju kraljevstva Božjeg Luka ističe milosrdno praštanje Božje i prihvaćanje grješnika (prispodobe o izgubljenom drahmi: Lk 15,3-4; o izgubljenom sinu: 15, 11-32; o farizeju i cariniku: 18,9-14 i mnoge druge). Luka želi pokazati kako milosrdni i ljubezni Bog djeluje već sada na ljudima koji prihvaćaju njegovu ponudu spasenja. Bog djeluje konačno i korjenito u prilog eshatološkog spasenja čovjekova. Radikalna dobrota Božja koju u Lukinu evanđelju naviješta Isus jest dobrota eshatološki djelujućeg Boga⁵⁸.

1.3 *Knjiga Otkrivenja*

Pisac Knjige Otk je uvjeren da je proslavljeni Krist zavladao nad svijetom. Eshatološki svršetak znači uništenje protubožanskih sila, sud nad mrtvima i nagradu svih onih koji su trpjeli za Krista.

Koristeći se apokaliptičkim slikama i primjenjujući tradicionalne eshatološke sheme, Otkrivenje opisuje sadašnjost kao »kratko vrijeme« prije svršetka. Dok je u Marka dužnost kršćana da u ovom kratkom vremenu naviještaju evanđelje, dotle će prema Otkrivenju kršćani morati u ovom kratkom međuvremenu otići u progonstvo ili u smrt (6,9-11; 13,10). Upravo onako kako je pobjeda Janjeta u smrti na križu bila preduvjet za njegovo nebesko kraljevanje, tako će i pobjeda kršćana u mučeničkoj smrti biti preduvjet uspostave Božjeg kraljevanja na zemlji. Konačno spasenje pretpostavlja novo nebo i novu zemlju. Smrt, podzemlje (šeol i had) i sve druge neprijateljske sile bit će uništene.

1.4 *Poslanice Kološanima i Efežanima.*

Najznačajnija promjena u deutero-pavlovskim spisima je izmjena pavlovskih glagola iz budućeg u prošlo vrijeme: kršćani su pokopani s Kristom u krštenju i s njime su suuskrsnuli po vjeri (Kol 2,12). Poslanica Efežanima 2,5-6 drži: »nas, koji bijasmo mrtvi zbog prijestupaka, (Bog) oživi zajedno s Kristom te nas zajedno s njim uskrisi i posadi na nebesima u Kristu Isusu.«

U poslanici *Kološanima* Krist je gospodar kozmosa, budući da je nadvladao kozmičke sile i pomirio svijet sa sobom (1,15-20; 2,9-15). Postavši dionicima tih događaja po krštenju (2,12; usp. 2,20 i 3,3) vjernici su oslobođeni od kozmičkih sila i preneseni u Kristovo kraljevstvo (1,13). Ovo otkupljenje znači oprostjenje grijeha (1,14; 2,13). Spasenje se može postići po evanđelju po kojemu smo saznali za skriveno otajstvo Božje (1,12; 4,3), tj. za Božji nacrt spasenja ljudi

⁵⁸ H. MERKLEIN, *Die Gottesherrschaft als Handlungsprinzip. Untersuchung zur Ethik Jesu.* Würzburg, 1978., str. 236.

(1,25ss). Evanđelje je navijestilo »nadu koja nam je pohranjena u nebesima« (1,5). Spasenje je prisutno u Crkvi, tijelu Kristovu, ali Crkva još treba pokazati da je ona pravo tijelo Kristovo čvrsto se vežući s njime u trpljenju (1,24), u uzajamnom podučavanju (3,16), u zahvaljivanju i u himnima (1,12; 2,7; 4,2) i u ljubavi koja je sveza savršenstva (3,14). Tako je u poslanici Kološanima paradoks onog »već prisutnog« i »još budućeg« istican radi *pareneze*. Tvrdnji o novoj situaciji »Ako ste suuskrsnuli s Kristom« slijedi poticaj (*pareneza*), »tražite što je gore, gdje Krist sjedi zdesne Bogu!« (3,1-4).

Poslanica *Efežanima* ovo eshatološko shvaćanje dalje i dublje razvija. Povrh izmjene glagolskih vremena iz budućnosti u prošlost (2,4-7) ona misli da je spasenje prisutno u Crkvi. Krist je glava kozmosa i glava Crkve u kojoj su Židovi i drugi narodi postali jedna jedinstvena stvarnost. Međutim, radi etičkih opomena (*pareneza*), poslanica zadržava napetost između »već« i »još ne«. Premda su vjernici suuskrsnuli s Kristom i sjeli na prijestolje u nebesima, oni tek moraju odložiti stvoje »prijašnje ponašanje, starog čovjeka, koga varave požude vode u propast« (4,22). Oni su oslobođeni od kozmičkih sila, ali se još moraju protiv njih boriti (6,10ss). Kao i u Poslanici Kološanima tako i ovdje u poslanici *Efežanima* pisac upozorava vjernike da sadašnje spasenje mogu izgubiti.

1.5 Četvrto evanđelje

Pisac četvrtog evanđelja drži da je eshatološko spasenje već u sadašnjosti ostvareno.⁵⁹ Vjernici već posjeduju vječni život i nisu više pod sudom (5,24). Temeljni je stav evanđelja *ostvarena eshatologija*. Evanđelist vjeruje da je spasenje dovršeno u Isusu Kristu koji je »spasitelj svijeta« (4,42) i njegov sudac (3,1-21; 5,22-24). Sud se ne događa kao dramatski kozmički događaj, nego kao posluš Isusovoj riječi, odgovor vjere njemu.

Evanđelist ističe što Isus Krist za nas već sada znači. Isus govori Marti: »Ja sam uskrsnuće i život: tko u mene vjeruje, ako i umre, živjet će.« (Iv 11,25). A i sud je već postao sadašnjost: »Tko vjeruje u Sina Božjega, ne osuđuje se; a tko ne vjeruje, već je osuđen što nije vjerovao u ime jedinorođenoga Sina Božjega« (Iv 3,18). I Ivan je svjestan onoga što će se u budućnosti dogoditi: osobna smrt, progonstva, oporba svijeta ... No onaj koji je s Isusom čvrsto povezan ne plaši se ni smrti ni nevolja pri smrti. U tom istom duhu piše i pisac Prve poslanice Ivano-

⁵⁹ R. SCHNAKENBURG, *Das Johannesevangelium*, II, Freiburg–Basel–Wien, 1977², Exkurs, S. 530-544; ISTI, *Zukunft*, str. 76; J. BLANK, *Krisis. Untersuchungen zur johanneischen Christologie und Eschatologie*, Freiburg i. Br., 1964.; ISTI, *Zur Gegenwarteschatologie des Johannesevangeliums*, u: K. SCHUBERT (urednik), *Vom Messias zum Christus*, Wien–Freiburg–Basel, 1964., str. 279-313.

ve: »Ljubljeni, sad smo djeca Božja i još se ne očitova što ćemo biti. Znamo: kad se očituje, bit ćemo njemu slični, jer vidjet ćemo ga kao što jest« (1 Iv 3,2).

Oni koji vjeruju u Isusa nisu više »od ovoga svijeta« pa makar su još uvijek u svijetu (17,11.14.16). Oni su već prošli kroz sud, ostavili su smrt iza sebe (8,51; 11,25) i postigli vječni život (3,36). Prema četvrtom evanđelju eshatološko spasenje već je sadašnja stvarnost ne samo u Isusu Kristu nego i u životu kršćana.

Poput Pavla i Ivan rabi izraz »ovaj svijet« (ο κόσμος ηούτος) da naznači korjenitu oporbu svijeta Bogu i Isusu. Međutim, evanđelist nikad ne suprotstavlja »ovaj svijet« »budućem svijetu«, svijetu koji ima tek doći. Ovdje je element vremena isključen. Bitno je svojstvo »ovog svijeta« tama, laž, smrt i ropstvo. Vladar »ovog svijeta« je đavao (12,31; 14,30; 16,11), a robovanje njemu je sinonim za robovanje grijehu i smrti. Za razliku od »ovog svijeta« Isus je svjetlo, istina, sloboda, život i uskrsnuće.

Budući da je »ovaj svijet« stvorenje Božje (1,3) i predmet njegove ljubavi (3,16), Bog ga spašava. On šalje svog Sina, svjetlo istinito da razbije tamu ovog svijeta, da spasi svijet. Poslavši Sina u svijet, Bog je tražio od ljudi da se odluče za svjetlo protiv tame; odluka svakog pojedinog čovjeka treba biti za Isusa a protiv »ovog svijeta«. Ovakva odluka jest prijelaz u eshatološku stvarnost. Spasenje koje se jednom ostvarilo u Isusovu životu, ostvaruje se neprestano iznova »od gore«. Vjernici ne trebaju ništa više očekivati od budućnosti, nego ono što su već primili: život, slavu, mir, ljubav i zajedništvo.

Da se eshatološko spasenje ipak »još nije« sasvim dogodilo, ističe Ivan u Isusovu govoru na rastanku s učenicima (Iv 13 – 17). Učenici su još u svijetu i još su njemu izloženi. Oni su odijeljeni od svog Gospodina i doživljavaju žalost, muku, progonstvo i odbijanje. Rastanak Isusov znači da on odlazi prije njih da im pripravi mjesto u nebesima. U vrijeme između Isusova odlaska i njegova ponovnog Pojavka (παρουσία) Isusa će među njegovim učenicima zastupati Duh Branitelj (παρακλετος).

2. Eshatološko spasenje kao sadašnjost

U vremenskom iščekivanju posljednjih vremena, Novi zavjet upućuje na napetost *realizirane* eshatologije. To proizlazi iz uvjerenja kršćana da su se neki vidovi budućeg spasenja već ostvarili u ovim sadašnjim povijesnim i svjetskim uvjetima, a neke još treba iščekivati. Teolozi rado u tom kontekstu rabe izraz »realizirana eshatologija«. Sve kršćanske eshatologije, pa i one koje zastupaju gnostici, uključuju i sadašnje i buduće vidove spasenja. Međutim, realizirana eshatologija ističe »već« dogođeno spasenje kao nešto što su kršćani u svom životu već iskusili.

2.1. Entuzijastička eshatologija

Oba su tipa eshatologije (*još* iščekivano kraljevstvo, i *već* ostvareno kraljevstvo) pronađena i u kumranskim spisima. *Zahvalnički psalmi (hodajot)* pojmovno sintetiziraju eshatološko spasenje kao sadašnju stvarnost. U Kumranskoj se zajednici (*jahad*) spasenje očituje u posjedovanju Duha Božjega, u iskustvu eshatološkog znanja i radosti, u opraštanju grijeha i u prestanku nevolja, te u uskrsnuću, zajedništvu s anđelima, oslobođenju od smrti, novom zajedništvu i u proleptičkom eshatološkom prijenosu u nebesa. Zajednica je samu sebe shvaćala kao eshatološki hram i boravište samog Boga i njegovih anđela među ljudima.

I rana je kršćanska zajednica sebe shvaćala kao ukorijenjenu u sadašnje iskustvo eshatološkog spasenja. O tomu svjedoči većina novozavjetnih spisa. Istraživanje koje seže do Pavlovih »protivnika« i do protivnika Marka, Luke Mateja i Pastoralnih poslanica i Otkrivenja otkrilo je ostatke takva ranog kršćanskog entuzijazma. Poslanica 2 Tim 2,17b-18 sadrži primjedbu da ima kršćana koji drže da je uskrsnuće već bilo. U vrijeme Pavlova života takvo je eshatološko uvjerenje vjerojatno postojalo i u korintskoj zajednici, gdje su entuzijasti vjerovali da su »se već nasitili, da su već postali bogatima i da su već postali kraljevima« (1 Kor 4,8). Budući da su vjerovali da posjeduju sve u što su se nadali, nijekali su potrebu budućeg uskrsnuća mrtvih (15,12). Ako je Isus bio proslavljen, onda su s njime proslavljeni i njegovi sljedbenici koji su primili eshatološki dar Duha i koji su tako postali sposobni govoriti anđeoskim jezicima (usp. 13,1). Slični se eshatološki entuzijasti mogu prepoznati i u protivnicima na koje aludira 1 i 2 Solunjanima i Filipljanima. Dakle, sve je jasnije da je Pavao kao i drugi novozavjetni pisci (npr. pisci Lukina, Matejeva, Markova evanđelja, 1 Poslanice Ivanove i Otkrivenja) razvio svoju eshatologiju u razgovoru i u kontroverzijama s nazorima realizirane eshatologije. Takva je realizirana eshatologija jasno izražena u deutero-pavlovskoj tradiciji i u Ivanovu evanđelju.

2.2 Eshatološko iščekivanja »povijesnog Isusa«

Najstarija sinoptička predaja pripisuje Isusu dvije različite eshatološke perspektive. Neki tekstovi ukazuju na to da je Isus dijelio nadu židovskog apokaliptičizma i iščekivao svršetak svijeta, dolazak Sina Čovječjeg na oblacima nebeskim i uspostavu Božjeg kraljevanja u vrlo bliskoj budućnosti (npr. Mk 9,1; 13,30; Mt 10,23). Drugi pak tekstovi ukazuju na to da je vrijeme spasenja već došlo u osobi i u djelu Isusovu i da je Božje kraljevanje već stvarnost (npr. Lk 11,20; 17,20-21; Mt 11,12). Egezegeti tumače ova dva različita mišljenja Isusove predaje na četiri različita načina.

2.3. »Radikalna eshatologija«. Skoro iščekivanje i apokaliptička eshatologija autentični je navještaj povijesnog Isusa, a već ostvarena, realizirana eshatologija tumačenje je poukrsne Crkve. Nema sumnje da je Isus kao i njegovi suvre-

menici iščekivao katastrofalne eshatološke događaje u neposrednoj budućnosti. Međutim, Isusovo iščekivanje uključuje činjenicu da se eshatološko vrijeme već dogodilo ovdje i sada. Po Isusu mi smo suočeni s Božjom hitnošću i izazvani smo da se odlučimo za njega ili protiv njega. Blizina kraljevstva suočava nas s posljednjim »ili-ili«. Nije točan dan Isusova eshatološkog iščekivanja važan, nego je važna valjanost njegova shvaćanja života i ljudske egzistencije.

2.4 »Apokaliptička eshatologija«. Drugi egzegeti vide apokaliptičko-eshatološke elemente u najstarijoj sinoptičkoj predaji. Kršćanska apokaliptička teologija nije počela s Isusom, nego u poukrskom zanosu, entuzijazmu rane Crkve. Isus je počeo istim gorućim eshatološkim iščekivanjem kao Ivan Krstitelj, ali je Isus govorio o dolasku kraljevstva na drukčiji način nego Ivan i suvremeno židovstvo. Isusovo propovijedanje ne razlikuje između Boga koji je blizu i Boga koji je jako daleko. On propovijeda opraštanje, pomaganje i Božju utjehu. Tako, obraćenje nije plod straha pred Božjom srdžbom i pred njegovim sudom, nego većma učinak Božje milosti. Ova poruka, misle neki tumači, ne pripada toliko povijesnom Isusu koliko većma kršćanskoj kerigmi. Rana Crkva primjenjuje naslov »Sin Čovječji« na Isusa i propovijeda ga kao proslavljenog, budućeg suca koji će inaugurirati posljedni dan i konačno spasenje.

2.5 »Realizirana eshatologija«. Treće tumačenje drži da je Isus naučavao da je kraljevstvo i eshatološko spasenje već ostvareno (*realizirano*) u njegovu djelovanju, da on ne misli na kraljevstvo Božje kao neki događaj ili razdoblje, nego poredak »iznad prostora i vremena«. Dodd, glavni predstavnik ovog mišljenja, deeshatologizira, to jest oduzima eshatološki biljeg Isusovoj poruci tako što smatra Isusove eshatološke predodžbe samo kao simbol »sveopćeg morala« ili »vječne stvarnosti«. Slično, Wilder govori o Isusovim odnosima prema eshatološkom kraljevstvu kao »stilističkom« ili »simboličkom« elementu neizrecivih stvarnosti s namjerom da dramatizira svoju poruku⁶⁰.

2.6 »Inaugurirana eshatologija«. Četvrta skupina egzegeta misli da je prisutnost kraljevstva već nagoviještena i anticipirana u Isusovom djelovanju, ali da će se ona ostvariti tek u budućnosti. Tek će onda eshatološko spasenje, nazočno *u* i *po* Isusovu životu, očitovati sveopćenito ili kozmički. U Isusovu djelovanju odlučna je bitka bila dobivena, ali se rat nastavlja sve dok ne bude dobivena konačna pobjeda i Isus se vratiti kao sudac svijeta.

Navedena mišljenja nastoje shvatiti i buduće i sadašnje vidove eshatološkog naučavanja u najstarijim sinoptičkim predajama. Sva četiri nastoje deemfatizirati apokaliptičke elemente i protumačiti eshatološku poruku Isusovu egzistencijal-

⁶⁰ A. N. WILDER, *Eschatology and Ethics in the Teaching of Jesus*, New York, 1939.; C. H. DODD, *The Parables of the Kingdom*, London, 1948. (revised edition 1961⁹).

nim ili duhovnim izrazima. Kao rezultat, isključuju iz Isusove poruke i iz rane kršćanske teologije vidove kozmičko-univerzalne i socio-političke dimenzije apokaliptičkog svijeta.

Sva ova rasprava pokazuje da egzegetski rezultati uvelike ovise o sustavnim pretpostavkama i interesima s kojima egzegeti pristupaju biblijskim tekstovima. Istraživanje Isusovog shvaćanja eshatologije suočava se s istim metodološkim poteškoćama kao i istraživanje povijesnog Isusa. Izgleda da nije više moguće »destilirati« eshatologiju povijesnog Isusa od njegovih novozavjetnih tumačenja.

Summary

THE BIBLICAL ESCHATOLOGY

In this paper entitled »The Biblical Eschatology« I have investigated the foundations of the biblical eschatology, i. e. the biblical doctrine relating to the end of history/world and to the »last things« (the after death life). The investigation is divided in two parts: the OT (I) and the NT eschatology. Because there is no synthesis of the eschatological doctrine in the Bible, I have investigated the single tradition and the single biblical book, and interpreted what they say about the end of the history, of the world and about the last things (death and after death life). Firstly, I have investigated the origin and the development of the eschatological idea in the Old Testament. Many scholars use the term »eschatology« in relation to the OT, only in a very general sense as an expectation of the future or as an expression of hope for the better future. This expectation of the future and this expression of the hope include a basic statement about faith in Yahweh that strives for the realisation of his promises to the fathers: the Covenant with Yahweh, promises relating the Day of the Lord, Kingdom of God.... It seems, that the eschatological idea within the Old Testament was an israelitic authentic phenomenon. It grew out of and developed within the OT religion. Surely, some eschatological ideas found in nonbiblical religions and mythologies must have influenced the OT eschatology, but have been radically re-interpreted in the Bible within the Yahwistic religious heritage found in Israel.

Many scholars think that Israel's own concept of God, and the Covenant between God and his people, and a linear steered reality in the »right direction« and not cyclic, led to the rise of eschatology. The natural-cyclical thinking of the neighbour nations speculated on the »eternal rhythm« of the ages of the world in analogy to the »natural calendar year«. In the texts of the OT, we see the future that is promised and given by God. The people, by God's word, are directed to the future and to the end of their national history, and history in general.

In a special way, I have analysed the prophetic texts and some psalms, which promise a total world change and a better future for the people in the kingdom of God (e.g. Is 2,1-4; 11,6-9). Understanding the present stresses within Israel, and the present experience of finality, Israel could not be satisfied with the present state because it always expected more and greater things from its God. The present state of affairs in the world must pe-

rish, because Yahweh is coming and will create everything new. The coming of Yahweh is central idea of OT eschatology (i. e. the Day of the Lord, the end of the days). Accordingly, eschatology is an essential and integral part of the Old Testament faith in God.

Then, I investigate the individual eschatology, namely death, Sheol, the retribution, the ultimate victory of the good over evil, and the resurrection of dead. The question surrounding the resurrection of the body has been discussed; a biblical-theological topic that appeared very late in the OT and was influenced by the Hellenistic and apocalyptic literature. In some of these sources (2 Macc 7,1ss; Dan 12,1) the resurrection should be physical, with the soul coming from Sheol or some other intermediate place to be reunited with the body, which had been buried here on the earth.

Next, I discussed the NT eschatology (II). The NT texts do not focus primarily on the question of individualized eschatology, i. e. the death of a person and the state after death; but they speak about the end of the world and the end of history. The first generation of the Christians (Paul) wait for the coming of the Last day (1 Cor 15,52), which will be preceded by eschatological plagues (Rev 15,1; 21,9). Then death, the last enemy, will be overcome (1 Cor 15,26) and the resurrection of the dead, the last judgment, and final salvation will take place. According to the New Testament the eschatological time had already been inaugurated by the coming of Jesus Christ; therefore the time of the Christians is the last time. According to Paul's teaching the fullness of time has come (Gal 4,4), the old has passed and the new has come (2 Cor 5,17), the eschatological events are in some ways already present and in other ways still are yet to be fulfilled in the future (the tension between the »already has come« – »not yet realised«).

According to the synoptic Gospels (Marc, Matthew and Luke) and Logia source the end is imminent. Jesus invites his disciples to give up their homes, family, to accept his own cross; and to undergo tribulations and persecutions. The eschatological day will come suddenly, but certainly. One should be prepared for the Parousia, for the final Coming of Jesus. The oldest synoptic tradition ascribe to Jesus two different eschatological perspectives. According to the first, Jesus expected the end of the world, the coming of the Son on the clouds of heaven and the establishment of the kingdom of God on earth in the very near future. According to the second, the time of salvation has already begun in the person and ministry of Jesus and the kingdom of God is already real and present.

According to the Fourth Gospel (John) the eschatological salvation is already realised in the present (realised eschatology). Those who believe in Jesus are no longer »of the world« (kosmos), even though they are still in the world. John emphasizes the radical opposition of the kosmos to God and Jesus. He uses apocalyptic-eschatological language (judgment, the coming of the Lord, eternal life) in order to announce eschatological salvation as a present reality.

The paper shows the complexity of the eschatological doctrine within the Bible. Therefore, it is necessary to investigate the single traditions and books of the Bible in order to understand the general view of the biblical eschatology as it is presented in this paper.

Key words: Eschatology, »last things«, the Day of the Lord, the last judgment, death, the state after death, the resurrection of the body, the kingdom of God, eternal life.